

Utblick

– Sverige i en internationell jämförelse

**Filip Fors och
Jenny Olofsson (Red)**

Utblick

– Sverige i en internationell jämförelse

**Filip Fors och
Jenny Olofsson (Red)**

**Sociologiska institutionen
Umeå universitet
SE-901 87 Umeå, Sverige**

Copyright © Filip Fors och Jenny Olofsson

ISBN: 978-91-7601-429-5

Omslag/sättning/omslagsbild: Print & Media Inhousebyrå, Hans Karlsson

Tryck/Printed by: Print & Media, Inhousetryckeriet

Umeå, Sverige 2016

Innehåll

Utblick – Sverige i en internationell jämförelse	1
Välkommen hit? Attityder till invandring i Europa under 2000-talet	11
Himmel, helvete och livet efter döden	29
Lyckligare och lyckligare dag för dag?	51
Äldre européers sociala nätverk	63
Småbarnsfamiljers vardagsliv: Ska man dela lika på ansvaret för familj och försörjning?	79
Att tillhöra en social klass: när medborgarna själva får välja	103
Arbete, pensionering och hälsa bland äldre i Europa	119
Grundläggande mänskliga värderingar och attityder till statlig omfördelning i ett länderjämförande perspektiv	135
Författarna	152

Utblick – Sverige i en internationell jämförelse

I dagens globaliserade värld spelar jämförelser mellan länder en allt mer framträdande roll. Vad är det till exempel som gör att människor i vissa länder hyser en så hög tillit till andra människor och till samhällets institutioner? I den komparativa samhällsforskningen försöker forskare förklara och förstå likheter och skillnader mellan olika länder utifrån en mängd skilda teman och områden. Traditionellt har framför allt skillnader i beteenden, livsvillkor och attityder varit föremål för omfattande forskning, men idag bedrivs mer och mer forskning avseende nationella skillnader i hälsa och livskvalitet. Den jämförande forskningen spelar en viktig roll för att vi ska kunna förstå varför olika samhällen fungerar som de gör samt vilken roll stat, civilsamhälle och marknad spelar, både inom och mellan länder. I förlängningen ger denna forskning ett viktigt kunskapsunderlag som kan användas när olika samhällen ska utvärdera, utforma och implementera politiska beslut.

Låt oss kort gå igenom några områden som finns representerade i denna bok, och som dessutom väckt ett stort intresse inom samhällsvetenskapen. Ett område som varit särskilt i fokus på sistone är främlingsfientlighet. Forskning har visat att det finns stora skillnader mellan länder när det gäller främlingsfientliga åsikter. Den komparativa forskningen fokuserar här på att förklara och förstå främlingsfientlighetens omfattning och orsaker i olika länder. Vilken betydelse har till exempel faktorer som utbildningssystemen, ekonomiskt välstånd och den politiska retoriken för att förklara skillnader i främlingsfientlighet mellan olika länder?

Ett annat forskningsområde som rönt allt större uppmärksamhet på sistone är subjektivt välbefinnande. Denna forskning syftar till att både kartlägga och förklara skillnader i välbefinnande mellan länder. Vilken koppling finns det till exempel mellan länders ekonomi, lagar och kultur och människors subjektiva välbefinnande? Ytterligare ett viktigt område som studeras är hur olika länder välbefinnandenivåer förändras över tid. Finns det en tendens till att människor mår allt bättre över tid eller, tvärtom, finns det tecken som tyder på att människor tenderar att må sämre och sämre i olika länder?

Möjligheten att förena arbete och familj är ett centralt tema i moderna samhällen då den påverkar såväl arbetskraftsdeltagande som fertilitet, men också jämställdhet mellan könen ifråga om karriärmöjligheter, ekonomiska

resurser och hälsa. Inom den komparativa forskningen på området studeras frågor som dessa. Exempel på ämnen som berörs är människors upplevelser av möjligheten att kombinera arbete och familj i olika länder, konsekvenser av flexibilitet och kontroll i arbetet, kvinnors och mäns arbetsfördelning, samt demografiska frågor såsom barnafödande och skilsmässor.

Människors åsikter kring politik och välfärdsstat har länge varit ett centralt studieområde för komparativa samhällsforskare. Forskningen på detta område fokuserar på hur olika typer av välfärdsstater påverkar politikernas förmåga att lösa sociala problem. Tenderar vissa typer av välfärdspolitiska program att erhålla ett starkare stöd i befolkningen än andra? Ger skilda välfärdspolitiska lösningar olika effekter på hur medborgarna ser på statens kapacitet att lösa olika samhällsproblem? Finns det en systematisk variation mellan olika typer av välfärdsstater och politiska skiljelinjer i befolkningen? Är exempelvis politiska klassmotsättningar mindre i länder med generella välfärdssystem jämfört med länder där behovsprövade program dominerar?

Som ett resultat av ökad medellivslängd och minskat barnafödande befinner sig stora delar av västvärlden i ett demografiskt skede där andelen äldre i befolkningen växer kraftigt. Detta har av många beskrivits som en av 2000-talets allra svåraste utmaningar för den moderna välfärdsstaten. En åldrande befolkning innebär en ökad finansiell belastning på offentliga finanser och försörjningssystem. Den demografiska utvecklingen innebär också att andelen individer i befolkningen som befinner sig i arbetsför ålder minskar, vilket riskerar att leda till minskad produktivitet och i vissa fall brist på arbetskraft. Mot denna bakgrund är det en viktig forskningsuppgift att studera vilka konsekvenser utvecklingen får för äldre människors levnadsvillkor, hälsa och välbefinnande. Hur utvecklas till exempel livsvillkor och hälsa för den äldre delen av befolkningen i Europa? Vad händer med kvalitet och tillgänglighet när det gäller vård och omsorg? Hur ser man i olika länder på pensionsålder och möjligheterna att arbeta trots att man nått en hög ålder, och hur förhåller sig sådana attityder till olika välfärdspolitiska reformer av pensions- och skattesystem som genomförs på olika håll i Europa? Detta är exempel på några av de många forskningsfrågor som den komparativa äldreforskningen belyser.

Om CORS

Den här boken är utgiven av forskningscentret CORS (Comparative Research Center Sweden). CORS är ett forskningscentrum som tillhandahåller forskningsinfrastrukturer för komparativ samhällsforskning. Fokus i CORS:s forskning är att studera hur människors beteenden, värderingar, attityder,

hälsa och livskvalitet skiljer sig åt mellan länder. I dagsläget finns det svenska deltagandet i tre av världens främsta komparativa surveyundersökningar under CORS:s ansvar: European Social Survey (ESS), The Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe (SHARE), samt International Social Survey Programme (ISSP). Samtliga undersökningar finansieras i dagsläget av Vetenskapsrådet. Det finns ett antal viktiga gemensamma egenskaper hos dessa tre undersökningar som är värda att framhålla. Till att börja med täcker alla tre undersökningar in ett stort antal länder som skiljer sig kraftigt åt avseende ekonomi, institutioner och kultur. Det stora antalet länder samt den geografiska bredd som finns representerad i undersökningarna gör det möjligt att studera hur olika länders samhällssystem skiljer sig åt från varandra; kunskap som i sin tur fyller en viktig roll för att fatta policybeslut och för den samtida samhällsdebatten. Tack vare sin höga datakvalitet och stora bredd avseende länder är ESS, SHARE och ISSP välanvända inom forskarvärlden. Till dags dato har tusentals studier publicerats där data från någon av de tre undersökningarna använts för komparativa studier. Bredden på teman och frågor som ingår i undersökningarna har medfört att undersökningarna används inom vitt skilda discipliner såsom sociologi, psykologi, nationalekonomi, geografi och epidemiologi. Den tvärvetenskapliga profilen på undersökningarna gör det möjligt att förstå samhälleliga processer och utvecklingstendenser från ett flertal olika perspektiv, något som ger en större helhetsförståelse för hur våra samhällen formas och utvecklas.

Vid sidan av att bedriva egen forskning och datainsamling, sprider CORS kunskap om komparativ samhällsforskning genom seminarier, konferenser, kurser och populärvetenskapliga publikationer. Denna bok är den första populärvetenskapliga publikationen från CORS. Boken syftar till att öka uppmärksamheten och kunskapen kring jämförande samhällsforskning. Den innehåller totalt åtta studier, alla med en komparativ ansats i fokus. För dagsaktuell information om CORS:s verksamhet hänvisar vi till CORS:s webbplats (www.cors.se), där information om de olika projekten samt instruktioner om hur man laddar hem data finns tillgänglig. På CORS:s webbplats publiceras även nyheter och populärvetenskapliga referat av dagsaktuell forskning kopplat till de olika projekten. Nedan följer en beskrivning kortare beskrivning av ESS, ISSP och SHARE.

Beskrivning av ESS, ISSP och SHARE

European Social Survey

European Social Survey (ESS) är en attityd- och beteendeundersökning som startade 2002. ESS har hittills genomförts sju gånger i mer än 30 europeiska länder, varav ett är Sverige. 2000-3000 människor per land intervjuas om sina attityder till exempelvis invandring, demokrati, jämställdhet, media och medicinanvändning, deltagande i samhället, kontaktnät, och värderingar.

I en tid av stora politiska och samhällsomvälvande förändringar, såväl i Europa som globalt, har betydelsen av att förstå människors attityder, värderingar och beteenden blivit allt större för möjligheterna att förstå vår samtid. ESS har på tio år etablerats som den viktigaste och säkraste informationskällan i Europa gällande attityder, värderingar och beteenden för forskare, massmedia, politiska beslutsfattare och analytiker. Faktorer som omfattningen och kvalitén av ämnesområdena i undersökningen, den gedigna kvalitetssäkringen och standardiseringen, dokumenteringen, snabbheten att producera data och inte minst den allmänna tillgängligheten, har bidragit till ESS framgångar.

ESS är inte tänkt att användas bara av forskare utan också av massmedia, politiska beslutsfattare, analytiker, lärare och en intresserad allmänhet. ESS är ett altruistiskt projekt i den bemärkelsen att data är fri och gratis att använda för vem som helst, vilket möjliggör en bred användning av insamlade data. Vidare tillhandahåller ESS möjligheten att genomföra beräkningar och databearbetningar direkt på nätet utan att data behöver laddas ner. Detta är en funktion som både underlättar för till exempel journalister, men som också är viktig för spridningen av data till användare i länder med begränsade dataresurser. Den gemensamma infrastrukturen finansieras av Europeiska kommissionen inom ramen för infrastruktursatsningar samt av European Science Foundation. Nationella forskningsråd finansierar datainsamlingarna i respektive land.

ESS innehåller en basmodul som är identisk vid varje omgång samt några roterande moduler, fokuserade på specifika ämnesområden, och en kompletterande del med mänskliga värderingar och experimentella tester.

I basmodulen finns bland annat följande områden representerade:

- Medieanvändning
- Politik
- Tillit till institutioner
- Immigration
- Rädsla för brott

- Hälsa
- Religion
- Välbefinnande
- Mänskliga värderingar
- Demografi

Vid sidan av den breda uppsättning frågor i kärnmodulen ingår även två specialmoduler i varje undersökningsomgång. Hittills har följande områden undersökts i dessa moduler:

- Immigration, medborgarskap och demokrati (omgång 1, 2002)
- Ekonomisk moral, arbete, familj och välbefinnande, hälsa och vårdssökande (omgång 2, 2004)
- Livsfaser, personligt och socialt välbefinnande (omgång 3, 2006)
- Attityder till åldrande och attityder till välfärd (omgång 4, 2008)
- Tillit till polis och domstolar (omgång 5, 2010)
- Förståelse och bedömning av demokrati samt personligt och socialt välbefinnande (omgång 6, 2012)
- Attityder till immigration och ojämlikheter i hälsa (omgång 7, 2014)

International Social Survey Programme

The International Social Survey Programme (ISSP) är ett komparativt projekt med uppgift att konstruera och genomföra internationellt jämförbara attitydstudier. ISSP startade 1985 och har idag inte mindre än 48 olika länder, spridda över sex kontinenter, involverade i projektet. Datainsamlingen sker via pappersenkäter eller besöksintervjuer, och ett representativt urval av 1000-2000 individer intervjuas i varje land per undersökningsomgång. Förutom att varje lands nationella team själva arbetar med att förbättra och utveckla kvaliteten på datamaterialet, finns det flera arbetsgrupper inom ISSP:s organisation som arbetar med metodutveckling och harmonisering av data mellan länder.

För tre decennier sedan var bristen på goda komparativa attityddata påtaglig. Det sågs därför som angeläget att påbörja ett internationellt samarbete på detta område. Ursprunget till ISSP dateras till början av åttiotalet och var till sin karaktär en form av fördjupat samarbete mellan nationella attitydundersökningar i Västtyskland, USA, Storbritannien och Australien. Flertalet av västländerna är idag medlemmar i ISSP. Vidare är ett antal länder från Östeuropa, Asien och Sydamerika också representerade. Genom ISSP:s bredd skapas möjligheter till jämförelser i en rad dimensioner: mellan Sverige

och andra EU-länder, mellan Västeuropa och ”nya världens” länder, mellan Väst- och Östeuropa, eller mellan mer eller mindre utvecklade industriländer. Det finns alltså möjligheter att både jämföra länder som har en likartad samhällsstruktur och historia, och länder som skiljer sig påtagligt från varandra. Sedan starten 1985 har följande områden undersökts i ISSP:

- Politik och den offentliga sektorn: 1985, 1990, 1996, 2006, 2016
- Sociala nätverk: 1986, 2001
- Social ojämlikhet: 1987, 1992, 1999, 2009
- Familjeliv och könsroller: 1988, 1994, 2002, 2012
- Jobben och arbetslivet: 1989, 1997, 2005, 2015
- Religion: 1991, 1998, 2008
- Miljö: 1993, 2000, 2010
- Nationell identitet: 1995, 2003, 2013
- Medborgarskap: 2004, 2014
- Idrott och fritid : 2007
- Hälsa: 2011

Sedan 1990 har upprepade undersökningar med olika teman genomförts, något som gör det möjligt att inte bara jämföra länder avseende en viss tidpunkt utan också att studera skillnader i attityder och beteenden över tid. Den längsta tidsserien i ISSP är ”The Role of Government” som när den upprepas 2016 gör det möjligt att undersöka förändringar i attityder i ett spann över 30 år. Vidare finns det fyra ytterligare moduler som täcker förändringar över 20 års tid. Sverige blev medlem i ISSP 1992 och har därefter varit representerat i nästan samtliga undersökningsomgångar. Vid fyra tillfällen har det svenska ISSP-teamet även varit ansvariga för att konstruera moduler till ISSP. Datainsamlingen i Sverige genomförs via pappersenkäter, en metod som visat sig framgångsrik både av kostnadsskäl och av kvalitetsskäl. I nuläget är svarsfrekvensen för ISSP i Sverige jämförbar med ESS (ca 50 procent).

Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe

Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe (SHARE) är en tvärvetenskaplig intervjubaserad undersökning om hälsa, åldrande och pensionering som genomförts i 21 europeiska länder och som omfattar totalt 45 000 individer över 50 års ålder i bl.a. Sverige. Syftet med SHARE är att öka förståelsen för konsekvenserna av den åldrande befolkningen. Undersökningen fokuserar bl.a. på arbetskraftsutbud, försörjningsmöjligheter, sociala och ekonomiska

förhållanden, familjenätverk samt fysisk och psykisk hälsa bland människor över 50 års ålder. SHARE startade 2002 och är planerat att fortgå fram till 2024, och kommer då att ha omfattat totalt tio omgångar av datainsamling. Sverige har varit med i SHARE sedan starten 2002 och är ett av få länder som varit representerade i samtliga undersökningsomgångar. Exempel på olika teman som täcks in i SHARE är:

- Hälsa: självrapporterad hälsa, fysisk funktionsförmåga, kognitiv förmåga, fysiska hälsomarkörer som gripstyrka, stolstest, lungstyrka och BMI m.m.
- Psykologiska faktorer: psykisk hälsa, livstillfredsställelse, känsla av kontroll m.m.
- Socioekonomiska faktorer: nuvarande arbetssituation, möjligheter till att skjuta fram pensionering, anställningshistorik, pensionsrättigheter, inkomst, konsumtion, boende, utbildning m.m.
- Socialt stöd och fritid: kontakt med familj, släkt och vänner, transfereringar inom familjen, ideellt arbete och tidsanvändning

En unik egenskap hos SHARE-undersökningen är att den kombinerar en komparativ ansats med en paneldesign. Detta innebär att samma individer intervjuas vid flera tillfällen vilket gör det möjligt att studera åldrandets konsekvenser över tid och med högre precision jämfört med traditionella tvärsnittsstudier. Ytterligare en utmärkande egenskap hos SHARE är att den innehåller en flertal objektiva mått på hälsa som kompletterar gängse enkätmetoder för att mäta hälsa. Till exempel genomförs praktiska tester av kognitiv och fysisk funktionsförmåga under intervjuerna. I den sjätte undersökningsomgången som genomförts under 2015 togs även ett enklare blodprov av studiedeltagarna. Blodproven analyseras av forskare i Danmark och gör det möjligt att studera biomarkörer som har betydelse för åldrande, t.ex. kolesterol, glykosylerat hemoglobin och c-reaktivt protein.

Hittills har över 2000 forskare använt sig av SHARE, och undersökningen har resulterat i en stor mängd vetenskapliga och policyorienterade publikationer. SHARE blev i mars 2011 den första datainfrastruktur i Europa som fått status som European Research Infrastructure Consortium (ERIC).

Bokens innehåll

I den här boken kommer vi visa på teman och frågeställningar som är möjliga att utforska med hjälp av data från ESS, SHARE och ISSP. Det är viktigt att betona att bokens olika teman endast utgör ett litet axplock av de frågor som

går att analysera med hjälp av databaserna. Boken spänner över vitt skilda forskningsområden såsom främlingsfientlighet, arbete och familj, religiositet, rättvisa, välbefinnande, klass, sociala nätverk och åldrande. Både jämförelser mellan länder vid en viss tidpunkt och förändringar över tid för olika länder står i fokus i de olika kapitlen. De olika kapitlen är skrivna av samhällsforskare vid Umeå Universitet och författarna är själva ansvariga för tolkning av data och de slutsatser som presenteras i respektive studie. Nedan följer en kort inblick i vad varje kapitel handlar om.

Det talas ofta om att nationalismen och rasismen är på frammarsch i Europa, men stämmer detta verkligen? I bokens första kapitel studeras utvecklingen av främlingsfientlighet i Europa med hjälp av data från European Social Survey. Har religionen successivt förlorat sin legitimitet och status i västerländska samhällen? Stämmer det att människor blir allt mindre religiösa i takt med att samhället moderniseras? Och vilken roll spelar social ojämlikhet för att förklara skillnader i religiositet mellan länder? I bokens andra kapitel studeras kopplingen mellan religiositet, modernisering och social ojämlikhet.

Mycket tyder på att världen blivit en allt bättre plats under de senaste decennierna. Omfattande forskning har till exempel visat att det dödliga våldet har minskat, välståndet ökat och hälsan har förbättrats för medparten av jordens befolkningar. Kan en positiv utveckling även skönjas avseende människors upplevelse av välbefinnande? I kapitel tre studeras utvecklingen av känslomässigt välbefinnande i Europas länder med hjälp av data från ESS.

Europas åldrande befolkning sätter press på systemen för vård, omsorg och pension. Men möjligheterna att möta de demografiska utmaningarna skiljer sig mellan länder med olika välfärdsmodeller och sociala strukturer. En brännande fråga i detta sammanhang är vilken roll de familjebaserade nätverken spelar i Europas olika länder. I kapitel fyra studeras äldre personers sociala nätverk och förutsättningarna för familjebaserat stöd och omsorg i skilda delar av Europa med hjälp av data från SHARE.

Ska man dela lika på ansvaret för familj och försörjning? När människor får barn blir frågor om jämställdhet och genus extra viktiga. Föräldrarna ska till exempel bestämma hur föräldraledigheten ska delas upp och vem som senare ska hämta på dagis. I kapitel fem studeras människors åsikter om barnfamiljers fördelning av omsorgsarbete och försörjning i fem europeiska länder med hjälp av data från ISSP.

Vilken social klass vi tillhör har stor betydelse för hur vi upplever skolan, arbetet och fritiden. Klassstillhörighet har också visat sig ha betydande effekter på vår hälsa. Samtidigt finns det en föreställning om att klasskillnaderna

i samhället håller på att suddas ut och att vi alla ingår i en stor medelklass. Men hur ställer sig egentligen individer i olika länder till frågan om klass-tillhörighet? Och har klasstillhörigheten någon betydelse för hur man ser på samhället i stort? I bokens sjätte kapitel studeras dessa frågeställningar med hjälp av data från ISSP.

Hur långt bör ett arbetsliv egentligen vara och när det är dags att gå i pension? I samhällsdebatten talas det ofta om att vi måste förlänga pensions-åldern för att kunna klara av att försörja en åldrande befolkning. Men hur ser förutsättningarna för ett förlängt arbetliv ut i olika länder idag? I kapitel sju studeras hur arbetskraftsdeltagandet ser ut i olika länder i Europa samt vilka åsikter européerna har om när de vill gå i pension. Ytterligare en fråga som undersöks i kapitlet är de äldres syn på sin egen hälsa i Europas länder. Analyser utförs med hjälp av data från SHARE.

Människor har inte bara olika åsikter kring konkreta politiska frågor, utan skiljer sig även åt i mer grundläggande värderingar. Vilken roll spelar mänskliga värderingar när det gäller stödet för statlig omfördelningspolitik? Skiljer sig värderingarnas påverkan på människors åsikter till omfördelning mellan olika länder? Och vad kan i så fall förklara dessa skillnader? I bokens sista kapitel studeras sambandet mellan värderingar och åsikter om omfördelning med hjälp av ESS.

Välkommen hit? Attityder till invandring i Europa under 2000-talet

Andrea Bohman och Mikael Hjerm

De radikala högerpartierna har under 2000-talet vunnit stora valframgångar i många länder runt om i Europa. Detta tas ofta tas som intäkt för att invandringsmotståndet har ökat. Det är en möjlighet. Andra möjligheter är till exempel att politisering av invandringsfrågan har ökat och att de radikala högerpartierna har blivit skickligare på att sälja sitt budskap. Med andra ord är det inte säkert att framväxten av de radikala högerpartierna är ett bra mått på människors åsikter om invandring. I det här kapitlet undersöker vi därför om människors uppfattningar om invandrare och invandring har förändrats under 2000-talet i ett stort antal europeiska länder.

Inledning

Enligt en rapport som presenterades i juni 2014 oroar sig 78 % av svenskarna för att främlingsfientligheten ökar i landet¹. Inför det senaste europaparlamentsvalet varnade den europeiska kommissionens ordförande, Jose Manuel Barroso, för att nationalismen och rasismen är på frammarsch inom EU², och i tidningarna talas det om ett ”uppsving för rasismen” och om en ”främlingsfientlig våg” som sveper över Europa.³

Frågan är om detta är en korrekt beskrivning av vad som händer i Europa. I det här kapitlet undersöker vi i vilken utsträckning dessa utsagor och intryck stämmer. Hur har attityderna till invandring förändrats under 2000-talet? Har de förändrats? Och i så fall i vilken riktning?

Om vi tittar på vad som har hänt under de senaste decennierna finns det mycket som talar för att invandringsmotståndet har ökat i Europa. En påtaglig

1 Sandberg & Demker 2014

2 Reuters. Oktober 30, 2013

3 Reuters UK. September 14, 2010; Radio France International. Mars 22, 2013; Euractive.com. December 3, 2008

utveckling, som ofta tas som intäkt för ökande främlingsfientlighet, är framväxten av så kallade radikala högerpartier, vilka utmärker sig genom en vilja att kraftigt begränsa invandringen. Dessa partier har varit framgångsrika i såväl nationella val som i val till europaparlamentet under det senaste decenniet. Till exempel har *Jobbik* i Ungern och *Frihetspartiet* i Nederländerna samlat tillräckligt med stöd för att komma in i parlamentet i respektive land. I europaparlamentsvalet 2014 fick *Nationella fronten* flest röster av alla politiska partier i Frankrike, och i Norge tog *Fremskrittspartiet* för första gången plats i regeringen efter valet 2013. Till dessa partiers valframgångar kan vi lägga en rad politiska beslut riktade mot invandrare, exempelvis förbudet mot minareter i Schweiz, och invandrarfientliga politiska debatter som den i Storbritannien inför borttagandet av EU:s övergångsregler för bulgarer och rumäner. Dessutom har invandrares ursprung och religiösa/kulturella tillhörighet blivit en allt större fråga under 2000-talet. Frågan om invandring eller inte har till viss del ersatts av frågan: vilken *typ* av invandring? Delvis kan denna utveckling spåras till de radikala högerpartierna; deras betoning på etnisk homogenitet och vilja att skydda den inhemska kulturen från influenser utifrån, men även den allmänna debatten, har kommit att handla mer om sådana frågor. I kölvattnet av 9/11 har debatten framförallt blivit mer anti-muslimsk. Roggeband och Vliegenthart visar till exempel att invandring i Nederländerna, efter mordet på Theo van Gogh och händelserna den 11:e september, alltmer diskuteras i termer av ett hot från islam⁴. Richardson visar på samma utveckling i Storbritannien i spåren av kriget mot terrorismen och invasionen av Irak⁵.

Syftet med det här kapitlet är att undersöka hur attityder till invandrare har förändrats i Europa under 2000-talet. Vi studerar utvecklingen i attityder med fokus på två separata frågeställningar. För det första undersöker vi generella attityder till invandring genom att fråga om människor i genomsnitt har blivit mer eller mindre negativt inställda till invandring. För det andra undersöker vi om det finns någon generell trend som säger att människor i sina attityder har blivit mer benägna att skilja på olika typer av invandring. Framväxten av radikala högerpartier, och den sammankoppling av islam och terrorism som har varit framträdande under 2000-talet, gör att det finns anledning att misstänka att invandringsmotståndet har blivit mer etniskt i bemärkelsen att det har blivit allt mer fokuserat på invandrarnas ursprung. I detta kapitel kommer vi därmed att undersöka både hur det generella invandringsmotståndet har förändrats i Europa under 2000-talet, och om invandringsmotståndet har ändrat karaktär.

4 Roggeband & Vliegenthart 2007; se också d'Haenens & Bink 2006

5 Richardson 2009

Varför förväntar vi oss att attityder till invandrare och invandring har förändrats?

Sociologiska teorier som ämnar förklara främlingsfientlighet ger oss starka skäl att misstänka att invandringsmotståndet i Europa har ökat de senaste åren. Detta då det under 2000-talets första decennium har det skett stora förändringar på områden som tidigare forskning identifierat som viktiga för främlingsfientliga attityder. För det första har den politiska utvecklingen som beskrivs i inledningen inneburit att invandringsfrågor har hamnat högre upp på den politiska dagordningen. Invandrades närvaro har synliggjorts och framhålls allt oftare som något som kan hota den infödda befolkningens ekonomiska, kulturella och sociala trygghet. För det andra har den globala recessionen och eurokrisen ökat påfrestningarna på de europeiska ekonomierna. Stora statskulder och hög arbetslöshet har inneburit nedskärningar i offentliga utgifter och ökat osäkerheten på arbetsmarknaden, vilket i sin tur har fått direkta konsekvenser för människors möjligheter till försörjning. För det tredje har sjunkande födelsetal, åldrande befolkning och ökande internationell migration förändrat den demografiska sammansättningen. Heterogeniteten har ökat i flera länder, i bemärkelsen att befolkningen rymmer allt fler olika kulturer och religiösa uttryck. Utifrån den så kallade grupphotsteorin innebär allt detta förändringar som sannolikt leder till mer främlingsfientliga attityder, såväl som större och mer etnifierat motstånd gentemot invandring.

Grupphotsteorin ser invandrarfientliga stämningar som en reaktion på upplevelser av hot. Människor är generellt sett mer benägna att gynna sin egen grupp över andra grupper i en kamp om begränsade resurser, till exempel i kamp om politisk makt, jobb eller sociala förmåner. När människor upplever att det finns andra som hotar den grupp de identifierar sig med, och gör anspråk på sådant de uppfattar som sitt, leder detta till främlingsfientliga attityder⁶.

Hotet i sig kan enligt grupphotsteorin vara upplevt eller reellt, vilket innebär att det kan vara grundat i faktisk konkurrens om resurser, men det behöver inte vara det. Med andra ord spelar det ingen roll om invandrare faktiskt hotar till exempel jobben eller inte, så länge folk tror att de gör det. För utvecklingen i Europa innebär detta att en ökning i främlingsfientliga attityder kan förväntas när den del av befolkningen som är född i landet känner att deras intressen hotas av invandrare.⁷

6 Blumer 1958

7 Kunovich 2004

Betydelsen av samhällseliga faktorer

Förutom hotet i sig betonar grupphotsteorin också vikten av det sammanhang där ett sådant hot uppstår. Vad som händer i samhället kan påverka människors inställning till invandrare, oavsett om den påverkar dem personligen. Tidigare studier har visat att samhällseliga faktorer kan öka eller minska känslor av hot, och därigenom antingen öka eller minska främlingsfientliga attityder. Ekonomiska förhållanden, politiska sammanhang och demografiska sammansättningar framträder som särskilt troliga att påverka invandrarfientliga attityder.

Tidigare forskning identifierar ekonomiska förhållanden som en viktig förklaring till varför grupper av människor har vissa attityder mot invandrare. Ända sedan början av 1950-talet har förekomsten av fördomar förklarats med konkurrens om knappa ekonomiska resurser.⁸ Giles och Hertz menar att relationerna mellan olika etniska grupper kan ses ”som en funktion av deras konkurrerande positioner”.⁹ Många studier visar på liknande sätt att ekonomiska hot är av betydelse för attityder till invandrare i Europa.¹⁰ Quillian visar till exempel att låg BNP och en stor andel invandrare i ett land hänger ihop med en högre grad av främlingsfientlighet.¹¹

Ju mindre majoriteten i landet anser att deras jobb är i fara, desto mer sannolikt är det att de är för – eller åtminstone inte emot – ökade nivåer av invandring.¹² Invandrarfientliga attityder förstärks också under lågkonjunktur¹³, och är beroende av respondenternas uppfattning om makroekonomiska förhållanden.¹⁴ En svag ekonomi drabbar inte bara arbetsmarknaden, utan även möjligheterna till omfördelning. Detta innebär att en ekonomisk recession inte bara leder till ökad konkurrens om jobben, utan också till ökad konkurrens om välfärdsstatens resurser. Mot bakgrund av grupphotsteorin talar detta tillsammans för att den ekonomiska krisen, som drabbade Europa under 2000-talets första decennium, sannolikt har medfört att främlingsfientligheten har ökat i Europa.

Det politiska sammanhanget är ytterligare en viktig samhällselig faktor enligt grupphotsteorin. Tidigare forskning tyder på att ett negativt politiskt klimat leder till mer negativa attityder gentemot invandrare, eftersom den politiska retoriken gör närvaron av invandrare mer framträdande och aktiverar känslor av ekonomiska, politiska och/eller kulturella hot.¹⁵

8 Se t ex Sherif 1953

9 Giles & Hertz 1994

10 Se t ex Semyonov et al. 2006

11 Quillian 1995

12 Espenshade & Hempstead 1996

13 Burns & Gimpel 2000

14 Olzak 1992

15 Bohman 2011

I enlighet med detta visar Hopkins att negativ politisk retorik kan påverka hur människor tolkar en ökning av andelen invandrare i sin närmaste omgivning.¹⁶

Andra studier har kopplat negativa attityder till den politiska mobiliseringen av radikala högerpartier, inklusive till hur andra politiska partier betar sig som svar på deras parlamentariska närvaro, samt till mer stabila institutionella strukturer såsom vilka regler som finns för medborgarskap.¹⁷ Även sociala normer är viktiga för hur främlingsfientliga attityder utvecklas.¹⁸ Om samhällsnormer mot främlingsfientlighet är svaga, eller försvagas genom upprepade fientliga uttalanden, kan politiska aktörer få ännu större möjligheter att påverka attityder i frågor som rör invandring och invandrades närvaro. Främlingsfientligheten kan också öka om sådana idéer legitimeras av betrodda eliter såsom politiker. Människor som är negativt inställda till invandrare kommer i större utsträckning att artikulera eller agera utifrån sin övertygelse ifall dessa övertygelser är samstämmiga med den bild som förmedlas av den politiska eliten.¹⁹ Med andra ord kan politiska aktörer minska det eventuella stigma som är förknippat med negativa attityder till invandring, vilket i sin tur gör att fler människor kan komma att ta del av och eventuellt anamma budskapet.²⁰ Givet politiska omständigheters betydelse för främlingsfientliga attityder är det troligt att de senaste årens politiska utveckling, med valframgångar för radikala högerpartier och ökad uppmärksamhet kring invandringsfrågor, har lett till att främlingsfientligheten har ökat i Europa.

Även den demografiska sammansättningen av ett geografiskt område, i bemärkelsen olika gruppers storlek, kan vara av betydelse för invandrarfientliga attityder.²¹ Eftersom en stor minoritetsbefolkning innebär mer konkurrens, och därmed ett mer påtagligt hot mot majoritetsbefolkningen, kan man förvänta sig ett positivt samband mellan gruppernas relativa storlek och individers attityder. Ju större minoritetsbefolkning desto negativare attityder, helt enkelt. Medan detta antagande i stort sett stöds av amerikansk forskning om vita amerikaners attityder till afroamerikaner (men inte av forskning om vita amerikaners attityder till olika invandrargrupper),²² är resultaten från europeiska studier långt mer tvetydiga. I vissa fall är en stor invandrad befolkning förknippad

16 Hopkins 2010

17 Semyonov et al. 2006; Wilkes et al. 2007; Rydgren 2003; Weldon 2006; Wright 2011

18 Zitek & Hebl 2007

19 Hopkins, 2011 Dahlström Sundström 2012

20 Rydgren 2003

21 Blalock 1967

22 Taylor 1998; Dixon & Rosenbaum 2004; Hood & Morris 1997

23 Settemore et al. 2002; Hjerm 2007; Schlueter & Wagner 2008

med låga nivåer av främlingsfientlighet, i andra fall med höga nivåer av främlingsfientlighet.²³

Dessutom visar den senaste forskningen att storleken på invandrarbefolkningen också kan samverka med individuella egenskaper och andra omständigheter vid skapandet av attityder, till exempel med den ekonomiska situationen i landet.²⁴

Även om forskningen tyder på att sambanden mellan invandrapopulationens storlek och attityder till invandring är mer komplexa än vad grupphoteteorin föreslår, är det troligt att de senaste årens invandring till Europa också avspeglar sig på attitydutvecklingen i Europa.

Attitydförändringar över tid

Innan vi går vidare till analysen är det viktigt att säga något allmänt om attitydförändringar i samhället. Förändringar i främlingsfientlighet på samhällsnivå kan nämligen ha två orsaker. Vi utgår här från sjunkande nivåer av främlingsfientlighet som exempel då främlingsfientligheten sjunkit kraftigt under hela 1900-talet. För det första kan detta vara ett uttryck för individuella förändringar i attityder. Med andra ord kan det vara ett resultat av att individer under sin livstid utvecklas till att bli mindre negativt inställda till invandrare. För det andra kan samhällseliga förändringar i främlingsfientlighet relateras till så kallade kohortförändringar. Detta innebär att nya generationer med lägre nivåer av främlingsfientlighet gradvis ersätter äldre generationer med mindre välvilliga attityder.

Generellt sett är äldre personer mer negativt inställda till invandrare jämfört med yngre personer.²⁵ Detta kan bero både på att individer gradvis blir mer främlingsfientliga när de blir äldre, kanske för att de upplever att invandringen hotar den välfärdsstat som de har blivit allt mer beroende av i och med pensionen, och på att deras attityder har tagit form under andra samhällsförhållanden. Det senare är en populärare förklaring då människors attityder tenderar att vara relativt stabila livet igenom. Många attityder och politiska värderingar formas redan under slutet av tonåren eller tidig vuxen ålder, och är sedan i stort sett desamma under hela livet.²⁶

Det faktum att dagens äldre växte upp i en annan tid, där rasismen fanns tydligare inbyggd i de politiska strukturerna, till exempel i apartheidsystemet i Sydafrika eller Jim Crow-lagarna i USA, och där människor generellt var mindre exponerade för invandring och etnisk mångfald, är utifrån detta perspektiv

24 McLaren 2003; Hjerm 2009; Semyonov et al. 2008

25 t ex Hernes & Knudsen 1992; Pettigrew 2000

26 Alwin & Krosnick 1991

anledningen till att de generellt sett också är mer negativa till invandrare. En närliggande förklaring är att olika generationer är sammansatta på olika sätt. Med detta menas att individuella egenskaper som hänger ihop med främlingsfientliga attityder är olika vanliga bland äldre respektive yngre personer. Det mest uppenbara exemplet är kanske utbildning, där yngre individer i Europa idag i regel har högre utbildning än äldre generationer. Sociologisk forskning visar entydigt att utbildning är effektivt för att motverka invandrarfientliga attityder. I allmänhet gäller att ju mer utbildning någon har (mätt i år av studier eller examina), desto mindre sannolikt att denne är främlingsfientlig. En förklaring till att äldre personer är mer främlingsfientliga kan därmed vara att de i genomsnitt har lägre utbildningsnivå. En annan förklaring kan vara att äldre individer generellt sett har mindre kontakt med invandrare och medlemmar av andra etniska grupper. Forskningen visar att interaktion med människor från andra etniska grupper gör att människor förlitar sig mindre på stereotyper, något som i slutändan minskar främlingsfientligheten.²⁷ Då äldre generationer växte upp i en tid där kontakter med andra etniska grupper var begränsad har de haft sämre möjligheter att etablera den typen av nära relationer.

Ser man till utvecklingen fram till mitten av 1990-talet är den allmänna bilden klar: främlingsfientligheten minskar över tid.²⁸ Till exempel finner Togeby att fördomarna minskade i Danmark från tidigt 1970-tal till mitten av 1990-talet²⁹, och Demker visar att utvecklingen i Sverige följer ett liknande mönster³⁰. En viktig orsak till att främlingsfientligheten sjunker i ett långsiktigt perspektiv anses vara att yngre generationer gradvis ersätter äldre generationer. När det gäller utvecklingen under 2000-talets första decennium omfattar detta en relativt kort tidsperiod. Eftersom skiften mellan olika generationer tar tid kan vi inte förvänta oss att generationseffekterna har någon större inverkan på attitydtrenderna under denna begränsade period. Däremot kan de samhällsförändringar som beskrivits i detta kapitel förväntas påverka attityderna hos enskilda individer. Grupphot teorin ger oss skäl att misstänka att förändringarna i de tre sociala förhållandena; demografi, ekonomi och politiska förhållanden har lett till att invandringsmotståndet har ökat i Europa. Delvis gäller detta människor i sina formativa år, men grupphot teorin menar att ökade upplevelser av hot kan påverka attityder hos människor oavsett vilket skede av livet de befinner sig i. Med tanke på att radikala högerpartier alltmer har kommit att påverka debatten kring invandring, är det också möjligt att invandrarfient-

27 Allport 1954; Pettigrew 1998; Dixon 2004

28 Firebaugh & Davis 1988; Quillian 1996; Ford 2008

29 Togeby 1998

30 Demker M 2014

ligheten ändrat karaktär under senare år. Detta genom att människor i ökad utsträckning har kommit att göra skillnad på olika grupper av invandrare.

Data

Data i detta kapitel kommer från ESS. För att kunna mäta attityder till invandring kommer vi att använda oss av tre frågor:

- I vilken utsträckning tycker du att Sverige bör tillåta människor av samma hudfärg eller etnisk tillhörighet som majoriteten av Sveriges befolkning att komma och bo här?
- ... och när det gäller människor som har en annan hudfärg eller etnisk tillhörighet än majoriteten av Sveriges befolkning?
- ... och när det gäller människor från de fattigare länderna utanför Europa?

Svarsalternativen utgörs av en fyrgradig skala som varierar mellan att man kan tillåta många invandrare att komma och bo i landet till att man inte vill att någon skall komma och bo i landet alls. I ett första steg kommer vi att analysera alla tre frågorna tillsammans som ett mått på den övergripande inställningen till invandring. För att underlätta detta har vi slagit samman de tre frågorna och ändrat skalan så den varierar mellan 0-10, där 10 innebär det största avståndstagandet gentemot invandring och 0 den mest öppna inställningen.

I syfte att analysera om invandringsmotståndet blivit mer etnifierat skapade vi ett subtraktionsmått genom att mäta skillnaden mellan den första och den andra frågan. Innebörden är att ju högre positiva värden, desto större skillnad mellan invandrare och invandrare. Ett värde närmare noll innebär följaktligen att människor inte gör skillnad på olika typer av invandrare med avseende på etnicitet, medan ett högre positivt värde innebär att människor föredrar invandrare från samma etniska grupp som de själva över invandrare från någon annan etnisk grupp.

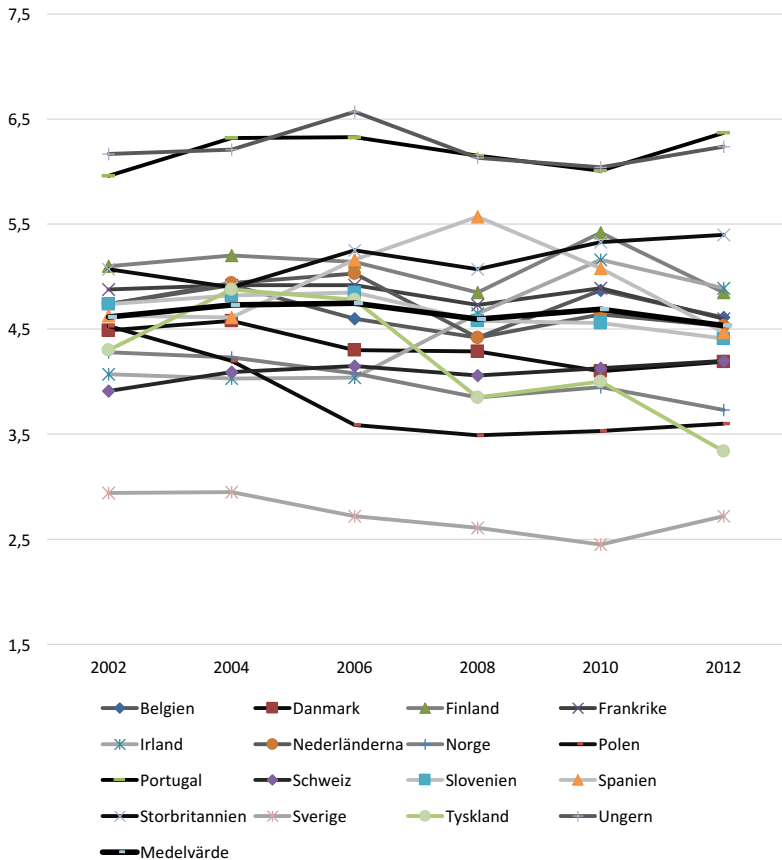
Resultat

Figur 1 beskriver den genomsnittliga utvecklingen i invandrarfientliga attityder i 16 Europeiska länder 2002-2012. Detta är de 16 länder för vilka vi har data för alla omgångar av ESS, vilket betyder att vi kan följa utvecklingen i invandringsmotstånd under hela tioårsperioden. Tre saker är tydliga i denna figur. För det första finns det stora landsskillnader i nivåer av invandringsmotstånd. Till exempel uppvisar länder som Ungern och Portugal mer än dubbelt så höga nivåer som Sverige. Vi vet av tidigare forskning att faktorer

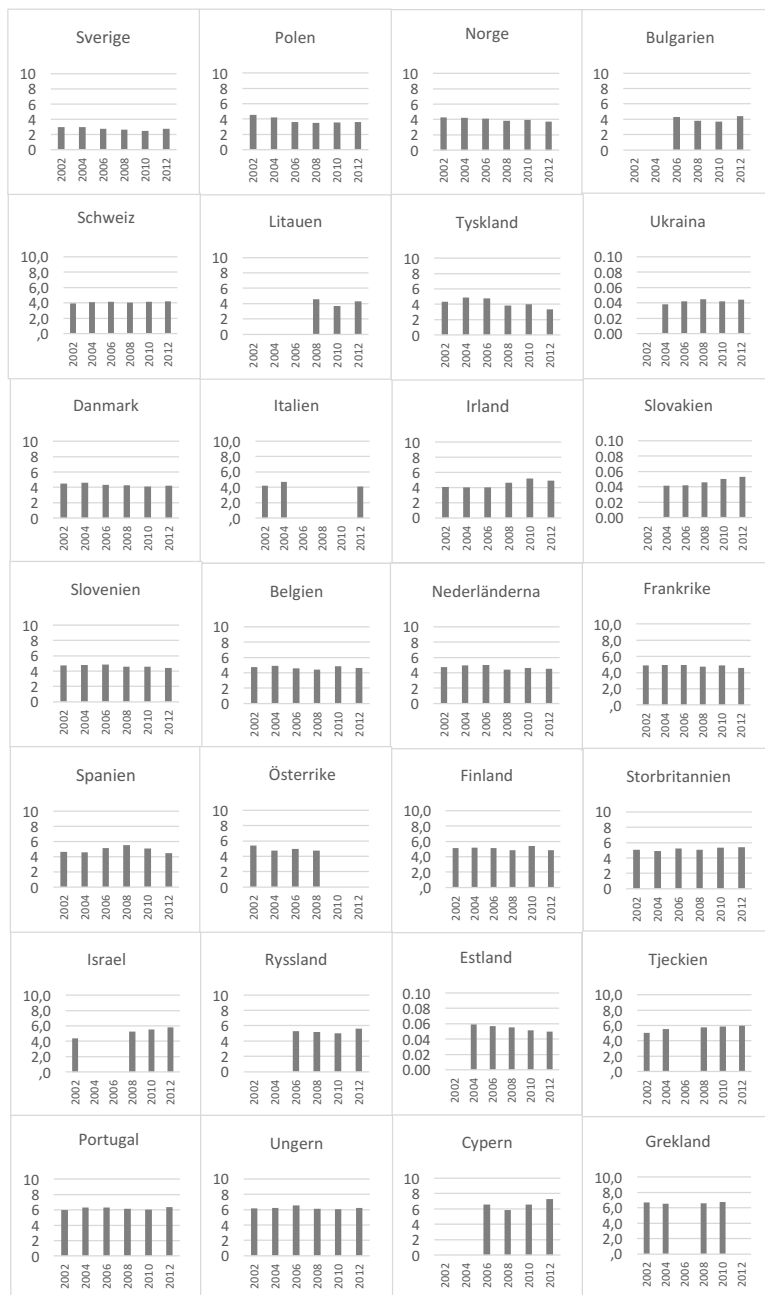
såsom ländernas ekonomi och långsiktiga invandringspolitik kan förklara en del av dessa skillnader.

För det andra finns det en hel del intressanta skillnader när det gäller utvecklingen i invandringsmotstånd inom olika länder. Motståndet mot invandring ökar i vissa länder under perioden ifråga, till exempel i Irland, samtidigt som det minskar i andra länder, till exempel i Polen. I de flesta andra länder, till exempel i Frankrike och Portugal, förblir graden av invandringsmotstånd relativt konstant under denna tioårsperiod. Figuren visar att det sker vissa förändringar i många länder, men i praktiken är merparten av de förändringar som syns i diagrammet relativt små.

För det tredje visar linjen som markerar de olika årens medelvärden att den generella utvecklingen i Europa är väldigt stabil över tid. Finns det någon

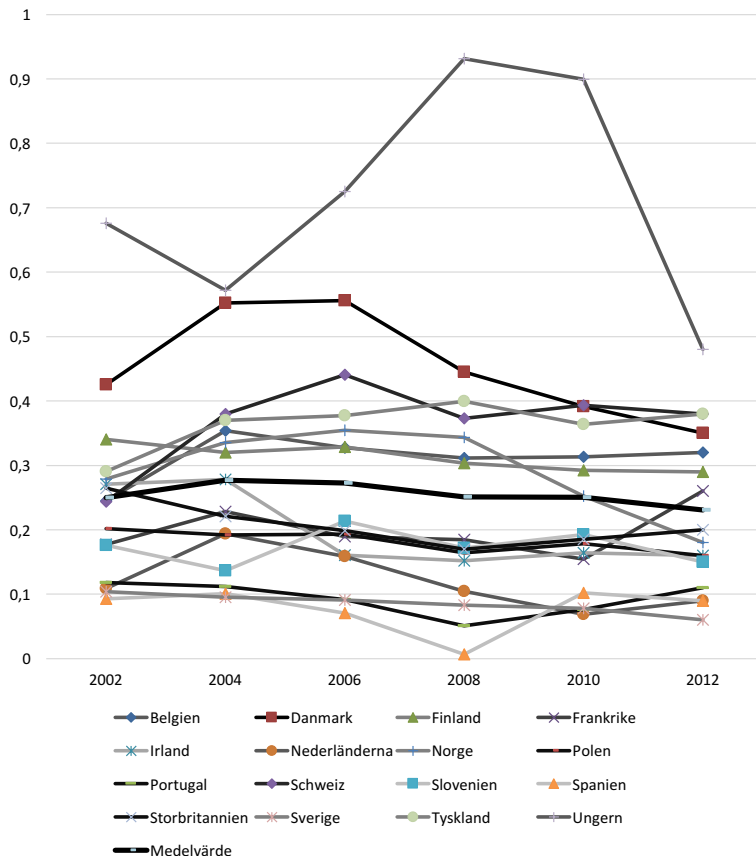
Figur 1. Invandringsmotstånd (0-10) över tid. 16 länder

Figur 2. Invandringsmotstånd över tid. 28 länder

trend så är det snarast att attityderna till invandring blir något mer positiva under den aktuella perioden, snarare än mer negativa. Vi har här tagit hänsyn till att de olika länderna har olika stor befolkning, vilket innebär att linjen visar det genomsnittliga invandringsmotståndet hos de individer som deltagit i undersökningen och inte genomsnittet av nivåerna i de 16 länderna.

För att studera utvecklingen även i de länder som deltagit i vissa, men inte alla, omgångar av ESS, utgår vi från figur 2. Med hjälp av stapeldiagram illustreras där utvecklingen i invandringsmotstånd i samtliga länder som har deltagit i minst 3 omgångar av ESS. Utöver de 16 länder som finns med i figur 1 tillkommer här 12 länder. Liksom i figur 1 visar staplarna att invandringsmotståndet ökar något i vissa länder, till exempel i Slovakien, och minskar

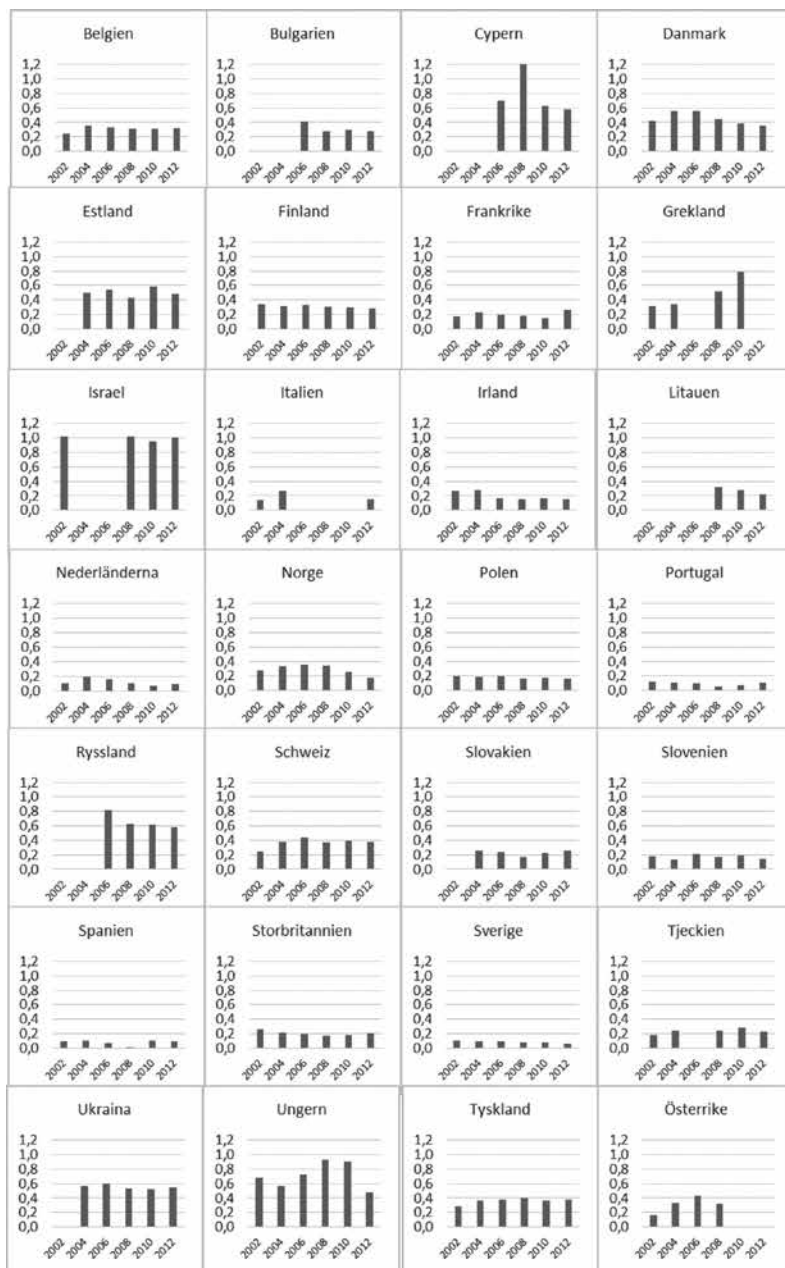

Figur 3. Etnifierat invandringsmotstånd över tid. 16 länder

något i andra länder, till exempel i Estland. Graden av invandringsmotstånd ligger dock konstant på samma nivå i de flesta länder, och de förändringar som sker är förhållandevis marginella. Sammantaget tyder resultaten i figur 1 och 2 på att de dramatiska förändringarna i den europeiska ekonomin, och i de politiska och demografiska förhållandena, under det senaste decenniet har haft begränsad påverkan på europeiska attityder mot invandring – åtminstone hittills.

Låt oss nu istället undersöka om invandringsattityderna blivit mer beroende av invandrades ursprung över tid. Figur 3 och 4 visar utvecklingen i vårt subtraktionsmått, där höga värden betyder att folk gör skillnad på invandrare beroende på deras etniska ursprung, medan värden närmare noll innebär att folk inte gör så stor skillnad mellan olika etniska grupper. Vi ser här att värdena är positiva i alla länder, vilket betyder att det inte finns något land där folk i genomsnitt inte gör skillnad på invandrare beroende på deras etniska ursprung. Men även här varierar nivåerna relativt mycket mellan länderna. Detta syns kanske tydligast i figur 3, där det framgår att människor i Ungern är särskilt benägna att göra skillnad mellan olika typer av invandring, medan spanjorerna, portugiserna och svenskarna inte gör lika stora skillnader. Intressant att notera här är också att rangordningen mellan länderna inte sammanfaller mellan de två analyserna. Till exempel är portugiserna i jämförelse med andra länder förhållandevis negativa till invandring, däremot gör de inte så stora skillnader mellan olika grupper av invandrare.

Vidare noterar vi, precis som i den första analysen, att det inte finns någon övergripande trend som innebär att attityderna förändras över tid i Europa. Så trots radikala högerpartiers betoning på etnisk homogenitet och förändringar i den allmänna debatten efter attacken den 11:e september, där islam och muslimer alltmer framställs som ett hot, så återspeglar sig inte detta i karaktären på invandringsmotståndet.

Figur 4. Etnifierat invandringsmotstånd över tid. 28 länder

Avslutande diskussion

Grupphotsteorin förutspår att sociala omständigheter bör påverka invandrarfientliga stämningar och tidigare forskning har visat att ekonomiska, politiska och demografiska förhållanden är särskilt sannolika att påverka attityder till invandring. Trots stora förändringar inom dessa områden i Europa under det senaste årtiondet bevittnar vi inte någon generell ökning av invandringsmotståndet. Hur ska dessa resultat förstås? De går trots allt tvärt emot både folks uppfattningar, den massmediala bilden och det förväntade teoretiska utfallet. När det gäller den massmediala bilden och folks oro för ökad främlingsfientlighet är det troligt att båda dessa åtminstone delvis baseras på de politiska framgångarna för radikala högerpartier. Tidigare forskning visar dock att deras valframgångar inte är ett uttryck för ökande främlingsfientlighet, snarare har de radikala högerpartierna varit effektiva i att mobilisera väljare som redan har sådana åsikter. När det gäller de teoretiska förväntningarna är det svårare, men det finns ett antal möjliga orsaker till att invandringsmotståndet inte tycks ha ökat under 2000-talet.

Den första möjligheten är det kontrafaktiska argumentet. Nämligen att vi utan de politiska, ekonomiska och demografiska förändringarna skulle ha kunnat konstatera en tydligare nedgång i invandringsmotståndet i Europa. I allmänhet har toleranta attityder ökat under en lång tidsperiod. Till exempel har människor gradvis blivit mindre homofoba och mindre fördomsfulla.

Ford visar att andelen individer som skulle opponera sig mot att ha en svart chef i Storbritannien sjönk från 20 % till 13 % mellan åren 1983 och 1996.

Eftersom våra data inte visar någon signifikant minskning i Storbritannien under det senaste decenniet är det möjligt att vi skulle ha fortsatt att bevittna en stadig nedgång i invandringsmotstånd, om det inte vore för de förändringar i sociala förhållandena som skett under samma period. En sådan möjlighet kan delvis testas genom att modellera olika effekter i olika länder beroende på den ekonomiska, politiska och demografiska utvecklingen, men det faller utanför ramen för detta kapitel.

För det andra, och delvis relaterat till den första förklaringen, är det möjligt att förändringarna i sociala omständigheter i själva verket har begränsad effekt på de undersökta attityderna. Om så var fallet skulle vi förvänta oss att invandringsmotståndet fortsatte minska under den undersökta tidsperioden. Anledningen till att detta inte sker, det vill säga att sådana attityder inte minskar nämnvärt under den studerade perioden, kan dels vara det faktum att generationsskiftet sker långsamt och dels vara relaterat till en ökad marginalkostnad. Med ökad marginalkostnad menar vi att det gradvis blir

svårare att minska invandringsmotståndet ju färre det är som har sådana attityder. Till exempel kan det vara så att en större andel av dem som innehar sådana attityder idag är ideologiskt övertygade individer, som inte så enkelt ändrar sina åsikter. När det gäller generationseffekter är det också viktigt att notera att det inte automatiskt innebär att toleransen kommer att öka över tid. Även omständigheter som skiftar relativt snabbt, som exempelvis arbetslöshet, har visat sig påverka attityder bland ungdomar i uppväxtåren.

Med tanke på de stora valframgångarna för radikala högerpartier runtom i Europa är det möjligt att de yngre generationerna i dag kommer att vara mindre toleranta än sina föräldrar.

För det tredje, och trots att tidigare forskning visat att de faktorer vi har diskuterat är av betydelse, kan det samtidigt vara så att det finns andra sociala omständigheter som motverkar effekterna av dessa faktorer. Till exempel är det viktigt att ta i beaktande att ökad invandring inte bara kan utgöra ett potentiellt hot mot den infödda befolkningen, det kan även resultera i ökade interetniska kontakter – kontakter som minskar invandrarfientliga stämningar. Vidare är det möjligt att sambandet mellan vissa sociala förhållanden och invandrarfientliga stämningar har försvagats över tid. Det senare är i linje med observationen som gjorts i vissa studier att kulturella hot tenderar att vara viktigare än ekonomiska. Det är möjligt att människor är mer benägna att ogilla invandring eftersom de upplever att den hotar deras sätt att leva, än för att de upplever att invandrare tar deras jobb. Om detta håller på att förändras till förmån för mer kulturellt baserat hot spelar det ingen roll om det är en recession eller inte.

Vi kan inte ge några definitiva tolkningar av de redovisade resultaten. Vi kan bara bekräfta att graden av invandringsmotstånd i Europa har varit mycket stabil under det första decenniet efter millennieskiftet. Dessutom finns det inga tecken på att invandringfientligheten tar en allt mer etnisk riktning. Samtidigt måste vi komma ihåg att negativa attityder gentemot invandrare bara är en av de faktorer som påverkar livet för den som kommer som ny till ett europeiskt land. Det faktum att sådana attityder har blivit allt politiserade under det senaste decenniet kan inte bortses ifrån. En växande andel människor, i allt fler länder, är villiga att rösta på partier som på olika sätt och i varierande utsträckning vill minska invandrarers rättigheter. Även om invandringsmotståndet inte är på uppgång finns dessa attityder i alla samhällen i Europa. Kombinerat med framgångarna för radikala högerpartier, vilket innebär att sådana attityder i dagsläget har ännu mer politisk betydelse än tidigare, finns det fortfarande anledning att vara uppmärksam på graden av tolerans i Europa, idag såväl som inför framtiden.

Referenser

- Allport, G. (1954 (1979)) *The Nature of Prejudice*. Cambridge: Perseus Books.
- Alwin, D. F. & Krosnick, J. A. (1991) Aging, cohorts, and the stability of sociopolitical orientations over the life span. *American Journal of Sociology*, 97(1): 69–195.
- Blalock, H. M. (1967) *Towards a Theory of Minority Group Relations*. New York: Wiley.
- Blumer, H. (1958) Race Prejudice as a Sense of Group Position. *Pacific Sociological Review*, 1(1): 3-7.
- Bohman, A. (2011) Articulated Antipathies: Political Influence on Anti-immigrant Attitudes. *International Journal of Comparative Sociology*, 52(6): 457-477.
- Burns, P. & Gimpel, J. G. (2000) Economic Insecurity, Prejudicial Stereotypes, and Public Opinion on Immigration Policy. *Political Science Quarterly*, 115(2): 201-225.
- Bauder, H. (2008) Media Discourse and the New German Immigration Law. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 34(1): 95-112.
- Coenders, M., Lubbers, M., Scheepers, P. & Verkuyten, M. (2008) More than two decades of changing ethnic attitudes in the Netherlands. *Journal of Social Issues*, 64(2): 269-285.
- Dahlström, C. & Sundell, A. (2012) A losing gamble. How mainstream parties facilitate anti-immigrant party success. *Electoral Studies*, 31(2): 353-363.
- Dixon, J. C. & Rosenbaum, M. (2004) Nice to Know You? Testing Contact Cultural, and Group Threat Theories of Anti-Black and Anti-Hispanic Stereotypes. *Social Science Quarterly*, 85(2): 257-280.
- Espenshade, T. J. & Hempstead, K. (1996) Contemporary American Attitudes toward U.S. Immigration. *International Migration Review*, 30(2): 559-576.
- Firebaugh, G. & Davis, K. E. (1988) Trends in Antiblack Prejudice, 1972-1984: Region and Cohort Effects. *American Journal of Sociology*, 94(2): 251-272.
- Ford, R. (2008) Is racial prejudice declining in Britain? *The British Journal of Sociology*, 59(4): 609-636.
- Fosset, M. & Kiecolt, J. K. (1989) The Relative Size of Minority Populations and White Racial Attitudes. *Social Science Quarterly*, 70(4): 820-835.
- Giles, M. & Hertz, K. (1994) Racial Threat and partisan Identification. *American Political Science Review*, 88: 317-326.

- Glaser, J. M. (1994) Back to the Black Belt: Racial Environment and White Racial Attitudes in the South. *Journal of Politics*, 56: 21-41.
- Hello, E., Scheepers, P. & Gijsberts, M. (2002) Education and Ethnic Prejudice in Europe: explanations for cross national variances in the educational effect on ethnic prejudice. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 46(1): 5-24.
- Hernes, G. & Knudsen, K. (1995) Norwegians' Attitudes Toward New Immigrants. *Acta Sociologica*, 35(2): 123-139.
- Hjerm, M. (2007) Do Numbers Really Count? Group Threat Theory Revisited. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 33(7): 1253-1276.
- Hjerm, M. (2009) Anti-Immigrant Attitudes and Cross-Municipal Variation in the Proportion of Immigrants. *Acta Sociologica*, 52(1): 47-62.
- Hopkins, D. J. (2010) Politicized Places: Explaining Where and When Immigrants Provoke Local Opposition. *American Political Science Review*, 104(1): 40-60.
- Hood, M. V. & Morris, I. L. (1997) Amigo o Enemigo? Context, Attitudes, and Anglo Public Opinion toward Immigration. *Social Science Quarterly*, 78(2): 309-323.
- Kunovich, R. M. (2004) Social structural position and prejudice: an exploration of cross-national differences in regression slopes. *Social Science Research*, 33(1): 20-44.
- Lewis, G. B. & Gossett, C. W. (2008) Changing Public Opinion on Same-Sex Marriage: The Case of California. *Politics and Policy*, 36(1): 4-30.
- McLaren, L. M. (2003) Anti-Immigrant Prejudice in Europe: Contact, Threat Perception, and Preferences for the Exclusion of Immigrants. *Social Forces*, 81(3): 909-936.
- Olzak, S. (1992) *The Dynamics of Ethnic Competition and Conflict*. Stanford: Stanford University Press.
- Pettigrew, T. F. (1998) Intergroup Contact Theory. *Annual Review of Psychology*, 49(65-85): 421-452.
- Pettigrew, T. F. (2000) Systematizing the Predictors of Prejudice. I Sears, D.O., Sidanius, J. & Lawrence, B. (red.) *Racialized Politics. The Debate about Racism in America*. Chicago: The University of Chicago Press: 65-85.
- Quillian, L. (1995) Prejudice as a Response to Perceived Group Threat: Population Composition and Anti-Immigrant Racial Prejudice in Europe. *American Sociological Review*, 60(4): 586-611.
- Richardson, J. E. (2009) Get shot of the lot of them: Election Reporting of

- Muslims in British newspapers, *Patterns of Prejudice*, 43(3-4): 355-377.
- Roggeband, C. & Vliegenthart, R. (2007) Divergent Framing: The Public Debate on Migration in the Dutch Parliament and Media, 1995-2004, *West European Politics*, 30(3): 524 - 548.
- Schwadel, P. & Garneau, C. R. H. (2014) An Age-Period-Cohort Analysis of Political Tolerance in the United States. *The Sociological Quarterly*, 55(2): 421-452.

Himmel, helvete och livet efter döden

Människors religiösa tro i tjugonio länder under tidsperioden 1991-2008: Betydelsen av modernitet och social ojämlikhet

Jonas Edlund

För några år sedan under en större middag blev det en animerad diskussion kring religion. Kommentarer, frågor och argumenten spände över olika fält och vitt skilda utgångspunkter. Vissa ville diskutera varför en del människor är religiösa; vilka drivkrafter ligger bakom? Andra fokuserade på effekter av religion där åsikterna mestadels kretsade kring huruvida religion är något gott eller ont för mänskligheten. Några var relativt passiva i diskussionen och menade att religion är väl ingenting som är viktigt i dagens samhälle; religionen kanske var viktig förr, men i vårt upplysta västerländska samhälle har den ingen plats. Även om helhetsintrycket av denna middagsdiskussion avvek ganska kraftigt från ens föreställningar om hur en välstrukturerad debatt bör vara – vilket i sig kan vara ett tecken på att religion för många människor fortfarande har en central roll på ett mer personligt plan – väckte den en rad tankar kring religion. Vad är det som attraherar människor till religion och hur vanligt är det i dagens samhälle att människor bekänner sig till en religion?

Få skulle förneka att religion har haft en stor inverkan på det moderna samhällets utseende. Även i Europa, där kyrkan under de senaste århundradena gradvis har förlorat inflytande, kan vi fortfarande tydligt se hur religiösa idéer och traditioner blivit institutionaliserade i rättssystemet, socialpolitiska program och partipolitiska strukturer.

Mot bakgrund av den minskande betydelsen av kyrkan och religiösa organisationer i Europa förutspådde en del forskare att religionen skulle bli en alltmer marginaliserad företeelse i det moderna samhället. Det råder ingen

tvekan om att genomslaget för denna idé, som allmänt brukar omnämnas sekulariseringsteorin, har varit stort både bland forskare och bland vanliga människor, inte minst i Sverige. Det är dock viktigt att påpeka att forskningen inte sysslade med att undersöka människors religiositet direkt, utan koncentrerade sig mer på organisatoriska aspekter såsom medlemskap och kyrkobesök.¹

Varför denna begränsning? Varför undersökte man inte om människor ansåg sig religiösa eller inte? Det enkla svaret är att det länge saknades data som var jämförbara mellan länder. Numera är forskningsläget annorlunda. Tack vare the International Social Survey Program finns det nu data på vanliga människors religiösa föreställningar insamlade 1991, 1998 och 2008; data som är jämförbara mellan länder. I detta kapitel ska vi titta närmare på människors religiösa övertygelser i tjugonio länder och hur den har förändrats över tid.

Utifrån dessa resultat kommer vi att kunna svara på om en generell, mer eller mindre linjär, trend av ökad sekularisering kan påvisas. Därefter kommer vi att undersöka en besläktad fråga när det gäller sekulariseringsteorin, nämligen i vilken utsträckning skillnader i religiositet mellan länder kan förklaras av ländernas ekonomiska utvecklingsnivå, något som i litteraturen brukar förstås som ett lands grad av modernisering. Detta samband är kärnan i sekulariseringsteorin, då det postuleras att ju mer moderniserat ett samhälle är desto mindre betydelse kommer religionen att ha för människor. Därefter kommer vi att testa en alternativ teori som betonar att variationer mellan länder i religiositet kan ha mer att göra med graden av ojämlikhet mellan olika sociala grupper i landet än dess grad av modernisering. I korthet går resonemanget ut på att social ojämlikhet ökar spänningar och social oro i samhället. Människor i ojämlika länder söker sig därför till religion i större utsträckning jämfört med människor i länder som är mer jämlika och trygga. Båda dessa teoretiska ansatser beskrivs i de följande avsnitten.

Modernisering och sekularisering

Idén att religion successivt förlorat sin legitimitet och status i västerländska samhällen – sekulariseringsteorin – har länge varit populär bland samhällsvetare

¹ Religion och sekularisering är mångfacetterade begrepp som kan definieras på olika sätt. I detta kapitel ligger fokus uteslutande på religiös tro bland vanliga medborgare, inte på religiösa sedvänjor eller organisatoriska aspekter av religion. Begreppet sekularisering har utsatts för kritik då det har varit svårt att finna en gemensam definition av begreppet; Shiner 1967, Dobbelaere 1981; Johnstone 2007. I sin mest allmänna mening, innebär dock sekularisering att "religionen är mindre viktigt nu än det var tidigare" Johnstone 2007:408. För ett förtydligande av begreppet religion och de kritiska skillnaderna mellan religion och magi, se Johnstone 2007.

och allmänhet.² Teorin formulerades ursprungligen under upplysningen och har därefter förfinats och utvecklats inom den klassiska sociologin. I korthet går teorin ut på att det finns en grundläggande konflikt mellan det moderna samhället och religion, där det senare trängs undan alltefter det att samhället moderniseras. Kritiska åsikter har givetvis inte saknats. Religionssociologen Greeley menar i en något sarkastisk ton att många av hans kollegor dogmatiskt beskriver en allmän nedgång i religiös tro och praxis i Europa: "Religiös pluralism, upplysningen, franska revolutionen, vetenskapliga upptäckter, uppkomsten av socialismen, urbanisering, industrialisering, modernisering, påverkan från Marx och Freud, den ökade utbildningsnivån – alla har de medverkat till att minska kyrkans kraft och att avmystifiera det mänskliga tillståndet."³ Greeley anser att sekulariseringstesens förespråkare ensidigt fokuserat på aspekter som kan tolkas i termer av religionens tillbakagång och inte uppmärksammat alternativa utvecklingar av religion, såsom empiriskt dokumenterade fall av ökad religiositet, eller omvandlingar från traditionella former av religiös tro till mer privatiserade och individuellt konstruerade trosystem.⁴ I korthet anser han att sekulariseringsteorin är en endimensionell, enkelriktad modell som förutspår en oundviklig lagbunden tillbakagång för religionen i samhället. Om så är fallet, bör vi kunna se en nedåtgående trend för religionen i samtliga av våra tjugonio länder.⁵

Det är dock fullt möjligt att formulera en något mjukare variant av sekulariseringsteorin, nämligen att nivån av religiositet tenderar att vara lägre i högt moderniserade jämfört med mindre moderniserade länder. Om det skulle visa sig att medborgarna i de mest moderna länderna är minst religiösa och medborgarna i de minst moderna länderna är mest religiösa, skulle det innebära stöd för den här tesen.

I detta kapitel kommer vi att undersöka båda dessa teser om sekularisering; den första genom att studera förändringar över tid inom länder och den andra genom att undersöka förhållandet mellan modernisering och religiositet på nationell nivå.

2 Berger 1967; Wilson 1982; Bruce 1992

3 Greeley 2003

4 Greeley 2003, 2007; Davie 1990; Inglehart 1997;

Berger 1999; Finke & Stark 1988

5 Greeley 2007:158

Social ojämlikhet och sekularisering

Till skillnad från moderniseringsteorin som fokuserar på ekonomisk utveckling, lägger teorin om social ojämlikhet mer vikt vid den interna fördelningen av risker och resurser inom ett samhälle.⁶ Wilkinson och Pickett formulerar det på följande sätt: "Problemen i rika länder är inte orsakade av att samhället inte är tillräckligt rikt (...), utan av att omfattningen av materiella skillnader mellan människor inom varje samhälle är för stort. Det viktiga är var vi står i förhållande till andra i vårt eget samhälle."⁷

Stora skillnader i resurser och risker mellan olika sociala skikt i befolkningen antas öka social stress, ångest och brist på social tillit, inte bara bland de sämst ställda, utan bland befolkningen i stort. Det är precis det här som kan hjälpa till att förklara skillnader i religiositet mellan olika länder. En specifik och betydelsefull aspekt av religion, som skiljer den från de flesta andra trossystem, är att den tillhandahåller tröst, mening och vägledning när människor av olika anledningar befinner sig i en svår livssituation. Denna aspekt antas vara av yttersta vikt för att förklara varför människor lockas till religion.⁸ Man kan formulera hypotesen på följande sätt: människor som lever i socialt ojämlika länder har ett större behov av tröst, vägledning och förklaring – behov som tillgodoses av religion – jämfört med de som bor i mer jämlika länder.

Liknande hypoteser återfinns även på andra håll inom samhällsvetenskapen. Bland vissa är det bärande argumentet kopplat till de utjämningseffekter mellan olika sociala skikt som en ambitiös välfärdsstat åstadkommer.⁹ Andra fokuserar på samhällets sociala sammanhållning – vilket antas vara en viktig förutsättning för ett väl fungerande och sunt samhälle – och menar att två viktiga faktorer för den sociala sammanhållningen är en gemensam religion och en inkluderande välfärdspolitik.¹⁰ Med tanke på de samhällen och den historiska tid som ovanstående författare bygger sina resonemang på, synes kärnan i argumentet vara följande: i ojämlika och otrygga samhällen – som i stort sett saknar utbyggda välfärdssystem – ger religionen social sammanhållning. I ambitiösa välfärdsstater, där risker och resurser utjämnas i stor utsträckning, tenderar socialpolitiken att tränga undan religionen och ta över rollen som skapare av social sammanhållning.

Sammanfattningsvis kan tesen uttryckas på följande sätt: skillnader mellan länder i religiositet hänger samman med skillnader i social ojämlikhet. I

6 Wilkinson & Pickett 2010; Marmot 2004

7 Wilkinson & Pickett 2010: 25

8 Goodenough 1965; Spinks 1963; Yinger 1970

9 Höllinger & Haller 2009; Norris & Inglehart 2004; Inglehart 1997

10 Schnabel & Grötsch 2012; Taylor-Gooby 2007

länder där materiella resurser och risker är mycket ojämnt fördelade, torde religiositeten vara mer utbredd än i länder som kännetecknas av social och ekonomisk jämlikhet. Kapitlet är utformat på följande sätt:

I nästa avsnitt beskrivs vilka variabler som kommer att användas i analysen. Här beskrivs även de använda datakällorna. Därefter analyseras hur religiositeten utvecklats över tid i tjugonio länder. I nästföljande del studeras i vilken utsträckning som skillnader i religiositet mellan länder hänger samman med skillnader gällande graden av modernisering respektive social ojämlighet. Slutligen sammanfattas och diskuteras de viktigaste resultaten.

Variabler, datakällor och mått på religiositet

För att få fram uppgifter om moderniseringsgrad på nationell nivå används två indikatorer på ekonomiskt välstånd som är utvecklat av världsbanken: [A] bruttonationalinkomst per invånare (BNI/capita) och [B] köpkraftskorrigerad bruttonationalinkomst per invånare (PPP BNI/capita). Båda är angivna i US\$.¹¹

Två indikatorer mäter graden av social ojämlighet. Den första [C] är landets inkomstfördelning, vilket är ett vedertaget mått för att mäta ojämlighet. Inkomstfördelningen mäts med gini-koefficienten som kan variera mellan 0 (maximal inkomstjämlighet, alla medborgare har samma inkomst) och 1 (maximal inkomstojämlighet, en medborgare har alla inkomster). Den andra [D] är landets samlade skatteintäkter som procentandel av bruttonationalprodukten (total skatt/BNP). Den sistnämnda indikatorn kan sägas mäta välfärdsstatens ambitionsnivå, då den starkt hänger samman med andra relevanta indikatorer på välfärdsstatens storlek och fördelningsintentioner, såsom sociala utgifter och statlig omfördelning av inkomster.¹² När det gäller kvaliteten på dessa indikatorer bör det nämnas att flera olika källor har använts för att hitta uppgifter om ländernas inkomstfördelning. Dessa källor har inte alltid använt samma definition av inkomst. I detta avseende synes total skatt/BNP vara ett mer harmoniserat och standardiserat mått.¹³

11 I teorin om modernisering är den bakomliggande drivkraften industrialisering, vilken brukar förstås som en ökande och en utbredd användning av: (a) verktyg som ökar effekterna av sin ursprungliga användning av energi; (b) icke-levande energikällor (t ex vatten, olja etc.) Wilensky 2002:3. Mot denna bakgrund är de valda indikatorerna inte idealiska. Emellertid korrelerar välståndet i ett land starkt med andra indikatorer på industrialisering; Marsh 2007. Dessutom finns det jämförbara data på ekonomisk utveckling för alla länder och år.

12 Edlund 2007

13 Gini-koefficienten har samlats in från följande källor: Världsbanken; The World Factbook (CIA); The Quality of Government. Uppgifter om skatter kommer huvudsakligen från OECD:s databas. Vissa länders data erhöles från andra källor såsom Eurostat, The Heritage Foundation och Internationella valutafonden.

Det bör understrykas att dessa två typer av makroekonomiska indikatorer – ekonomiskt välbefinnande och ojämlikhet – är relativt oberoende av varandra. Bland de mer jämlika länderna hittar vi både rika och mindre rika länder och detsamma gäller för gruppen ojämlika länder.¹⁴

Data om religiositet kommer från tre olika undersökningar inom ramen för ”International Social Survey Program” insamlade 1991, 1998 och 2008. Endast länder som medverkade i minst två av dessa undersökningar ingår i analysen.

Hur ska man mäta religiositet så att det blir jämförbart mellan olika länder som dessutom kan vara präglade av olika religioner? Den vägledande tanken i det här kapitlet har varit att de valda indikatorerna på religiositet inte ska hänvisa till organiserade former av religion, såsom kyrkobesök eller att tillhöra en församling, eftersom det är viktigt att inte utesluta de som har en mer individualistisk och privatiserad religiös övertygelse – de som ”tror utan att tillhöra”.¹⁵ Vidare har det strävt efter att de valda indikatorerna inte enbart ska vara relevanta för vissa religiösa grupper, utan de ska mäta centrala element i alla de stora religionerna.

De tre valda indikatorerna baseras på ett frågebatteri som lyder:

Tror du på ...

1 ... livet efter döden?

2 ... himmelen?

3 ... helvetet?

Tabell 1. Svarsannolikheter för varje indikator efter religiös grupp. Procent (n=79 615)

		Grupp 1	Grupp 2	Grupp 3	Grupp 4
		<i>Icke-troende</i>	<i>Traditionellt troende</i>	<i>Alternativt troende II</i>	<i>Alternativt troende I</i>
Tror du på ...					
1. <i>livet efter döden?</i>	Ja	1.5	91.2	76.0	99.9
	Nej	98.5	8.8	24.0	0.1
2. <i>Himmelen?</i>	Ja	2.1	99.6	93.1	20.2
	Nej	97.9	0.4	6.9	79.8
3. <i>Helvetet?</i>	Ja	0.8	99.9	17.2	3.2
	Nej	99.2	0.1	82.8	96.8
Gruppstorlek		39.0	36.9	12.9	11.2

Svarskategorierna för varje fråga: *Ja, definitivt; ja, förmodligen; Nej, förmodligen inte; Nej definitivt inte.*

Även om en stor majoritet av de länder som ingår i undersökningen kan sägas tillhöra kristendomen, bör det noteras att samtliga tre begrepp – livet efter döden, himmelen och helvetet – är viktiga och centrala element i alla de större religionerna. Eventuellt är deras betydelse dock mer likvärdig inom kristendomen, judendomen och islam, jämfört med inom hinduismen och buddhismen.

Innan vi analyserar hur ländernas religiositet utvecklats över tid ska vi först studera hur dessa tre indikatorer hänger samman med varandra. Det är rimligt att betrakta dem som tror på alla tre fenomenen som troende i en traditionell mening. Likaså torde de som inte tror på något av fenomenen kunna betecknas som icke-troende eller icke-religiösa. Att människor i viss utsträckning tenderar att tro på bara en eller två av dessa fenomen medan andra förnekas, kan tolkas som ett uttryck för en religiös övertygelse som avviker mer eller mindre från den traditionella formen av religiös tro.

Genom att använda ett statistiskt verktyg som kallas *Latent Class Analysis*, är det möjligt att identifiera de mest dominerande formerna av religiös tro, eller – med andra ord – de mest vanligt förekommande kombinationerna av svar på de tre indikatorerna. Metoden klassificerar respondenterna in i grupper efter vilken form av religiositet de uppvisar. En serie analyser visar att det finns fyra vanligt förekommande former av religiositet i materialet.¹⁴ Vad som är utmärkande för var och en av dessa framgår av tabell 1.

Låt oss börja med grupp 1 i tabell 1. Det som förenar dessa människor är

14 Även om en korrelationsmatris visar positiva relationer mellan välstånd och ojämlikhet, är sambanden relativt svaga (se appendix, tabell A1).

15 Davie 1990

16 Efter att ha testat ett flertal olika modeller var det uppenbart att data var mer komplex än en enkel dikotomi mellan troende och icke-troende. I själva verket angav data att en modell bestående av fyra grupper passade bäst. Var och en av dessa grupper uppvisar en speciell, kvalitativ unik, kombination av svar på de tre indikatorerna. I analysen var samtliga tre indikatorer omkodade till två kategorier (1=Ja, definitivt/ja, förmodligen; 0=nej förmodligen inte/nej, definitivt inte). Modellen innehöll även bakgrundsvariablerna "land" och "år", vilket innebär att de svarssannolikheter för var och en av de tre indikatorerna efter gruppmedlemskap som redovisas i tabell 1 är identiska mellan länderna och över tid. Det här betyder att kvaliteten på respektive grupp är likadan i alla länder och över tid. Religiös förändring indikeras av en förändring i gruppstorlek. Sammanfattningsvis: medan kvaliteten på respektive grupp är densamma över tid och rum, kan storleken på varje grupp variera över tid och rum. För att minska risken att skillnader mellan länder och över tid har att göra med demografiska skillnader i urvalet kontrollerar modellen för ålder, kön och utbildning. Statistiska mått på 4-gruppsmodellen: $L^2=17041,87$; $df=12190$. Reduktion av L^2 jämfört med 1-gruppsmodellen (baslinjemodell) = 87,4 procent.

Tabell 2. Länder med minskande andelar av icke-troende över tid. Procent

		Grupp 1	Grupp 2	Grupp 3	Grupp 4
		<i>Icke-troende</i>	<i>Traditionellt troende</i>	<i>Alternativt troende II</i>	<i>Alternativt troende I</i>
Israel	1991	55	38	2	6
	1998	38	51	2	9
	2008	35	58	1	6
Ryssland	1991	62	28	2	9
	1998	63	30	0	7
	2008	50	43	1	6
Slovenien	1991	63	26	2	9
	1998	55	31	1	13
	2008	52	35	1	12
Ungern	1991	69	14	10	7
	1998	58	25	6	11
	2008	60	27	6	7
Japan	1998	50	36	4	11
	2008	44	41	4	11
Nederländerna	1991	45	14	22	18
	1998	39	22	20	19
	2008	33	10	33	25

att de är "icke-troende". De uppvisar en mycket låg sannolikhet för att tro på livet efter döden (1,5 procent), himmelen (2,1 procent), och helvetet (0,8 procent). I grupp 2 finner vi dem som tror starkt på alla tre företeelser. Denna grupp kan benämnas som "traditionellt troende". I grupp 3 återfinner vi dem som tror på livet efter döden och himmelen, men förnekar existensen av helvetet. Människorna i grupp 4 tror enbart på livet efter döden, och förnekar existensen av både himmelen och helvetet. Grupperna 3 och 4 kommer att benämnas som "alternativt troende".

Tabell 3. Länder med ökande andelar av traditionellt troende över tid. Procent

		Grupp 1	Grupp 2	Grupp 3	Grupp 4
		<i>Icke-troende</i>	<i>Traditionellt troende</i>	<i>Alternativt troende II</i>	<i>Alternativt troende I</i>
Polen	1991	19	55	20	6
	1998	18	64	10	8
	2008	22	64	9	5
Italien	1991	29	47	9	15
	1998	22	59	6	13
	2008	29	59	4	8
Nya Zeeland	1991	34	31	25	10
	1998	33	35	20	12
	2008	35	37	16	12
Österrike	1991	37	26	13	24
	1998	36	29	9	26
	2008	40	30	9	20

På nedersta raden redovisas den genomsnittliga storleken på respektive grupp. De två största grupperna är icke-troende (39,0 procent) och traditionellt troende (36,9 procent). De båda grupperna som är alternativt troende är betydligt mindre; 12,9 procent respektive 11,2 procent. I nästa avsnitt kommer vi att analysera skillnader i religiositet mellan länder och över tid, d.v.s. huruvida dessa gruppstorlekar varierar mellan länder och över tid.

Religiositet i tjugonio länder 1991-2008

För att visa hur religiositeten har förändrats över tid på ett överskådligt sätt redovisas resultaten gruppvis för länder som uppvisar gemensamma mönster över tid. Låt oss börja med de fjorton länder som inte uppvisar några tecken på avtagande religiös tro. Dessa länder uppvisar dock inte en enhetlig utveckling, utan följer tre olika utvecklingsmönster.

17 Data för Israel inkluderar inte, som det definieras i ISSP:s kodbok, den arabiska sektorn.

Tabell 4. Starkt religiösa länder stabila över tid. Procent

		Grupp 1	Grupp 2	Grupp 3	Grupp 4
		<i>icke-troende</i>	<i>Traditionellt troende</i>	<i>Alternativt troende II</i>	<i>Alternativt troende I</i>
Filippinerna	1991	5	73	21	1
	1998	2	84	13	1
	2008	3	79	16	2
USA	1991	11	68	17	4
	1998	10	73	12	5
	2008	11	71	13	5
Chile	1998	11	53	29	7
	2008	10	55	27	8
Irland	1991	9	45	43	3
	1998	14	45	38	4
	2008	14	49	34	3

Den första gruppen av länder visas i tabell 2. I fem av sex länder kan vi bevittna en minskning över tid av icke-troende, parallellt med en ökning av traditionellt troende. Denna ökning är särskilt tydlig i Israel, där andelen icke-troende minskade från 55 procent till 35 procent mellan 1991 och 2008, samtidigt som andelen traditionellt troende ökade från 38 procent 1991 till 58 procent år 2008.¹⁷ Liknande mönster kan man även se i Ryssland, Slovenien och Ungern. Nederländerna avviker något, då den ökade nivån av religiositet främst har skett bland de som har alternativa trosuppfattningar.

I tabell 3 finner vi fyra länder där traditionella religiösa övertygelser växer över tid. Dock är inte denna ökning åtföljd av en systematisk tillbakagång av icke-troende. Snarare verkar det som att andelen traditionellt troende har ökat på bekostnad av de med alternativa trosuppfattningar. Italien är ett talande exempel, där andelen traditionellt troende (grupp 2) ökade från 47 procent 1991 till 59 procent år 2008, medan andelen alternativt troende (grupperna 3 och 4) minskade från 24 procent till 12 procent mellan 1991 och 2008.

Tabell 4 visar fyra länder som främst kännetecknas av stark religiös över-

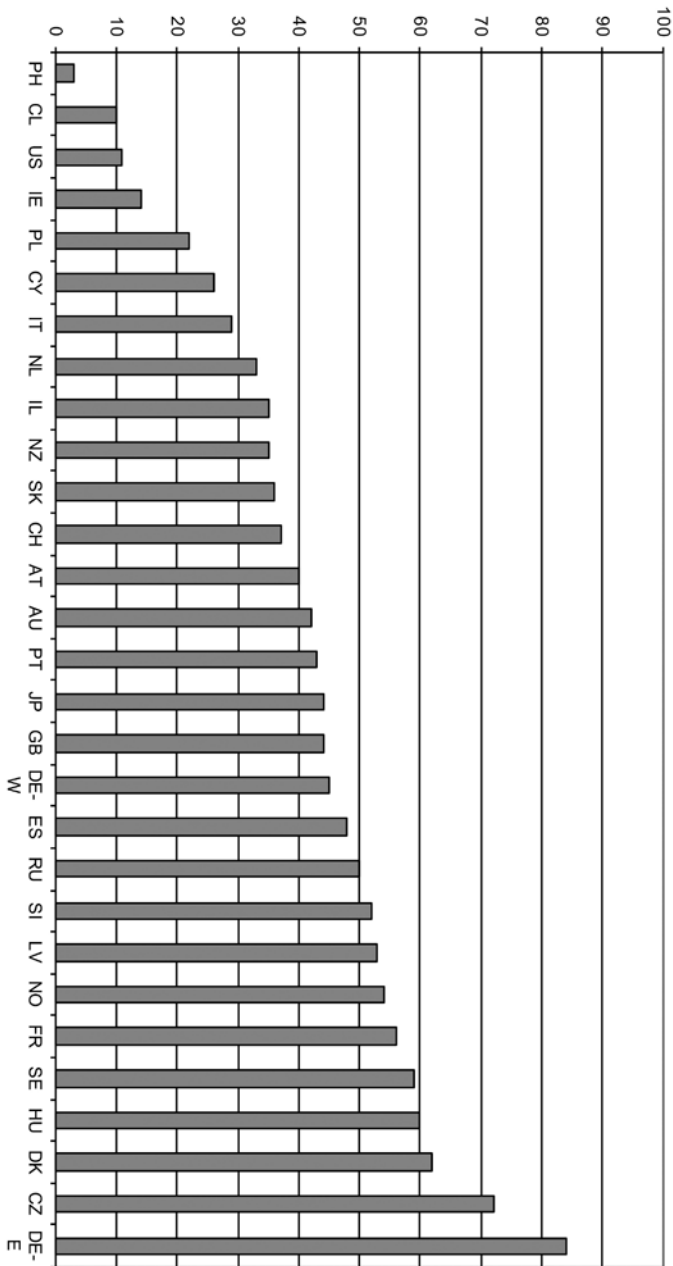
Tabell 5. Medium/låg religiösa länder stabila över tid. Procent

		Grupp 1	Grupp 2	Grupp 3	Grupp 4
		<i>Icke-troende</i>	<i>Traditionellt troende</i>	<i>Alternativt troende II</i>	<i>Alternativt troende I</i>
Slovakien	1998	35	49	6	11
	2008	36	50	6	8
Lettland	1998	49	30	1	20
	2008	53	32	1	14
Australien	1991	38	32	20	10
	2008	42	31	14	13
Tyskland-väst	1991	44	23	13	19
	1998	43	32	9	16
	2008	45	27	10	19
Tyskland- öst	1991	85	5	8	2
	1998	82	8	8	2
	2008	84	7	7	2

tygelse. I Filippinerna och USA utgör traditionellt troende en överväldigande majoritet, i genomsnitt cirka 75 procent av de svarande. I Chile och Irland utgör traditionellt troende ungefär hälften av befolkningen. Andelen icke-troende är ganska liten i alla dessa fyra länder, från 14 procent i Irland till mindre än 5 procent i Filippinerna.

Tabellerna 2-4 redovisade resultaten för fjorton länder, och den huvudsakliga slutsatsen är att det är svårt att hitta tecken som tyder på att människor i dessa länder blir allt mindre religiösa. Hur ser det då ut i de återstående femton länderna? Fem av dessa länder uppvisar ett stort mått av religiös stabilitet över tid, även om den genomsnittliga nivån skiljer sig avsevärt mellan länderna (tabell 5). Det är också värt att notera att de stora skillnaderna i religiös tro mellan forna Västtyskland och Östtyskland tycks vara stabila över tid.

De sista tio länderna uppvisar ett utvecklingsmönster som passar in på sekulariseringsteorins förutsägelser. Som framgår av tabell 6 har andelen

Figur 1. Andelen icke-troende i tjugonio länder 2008. Procent

icke-troende i samtliga av dessa länder generellt ökat över tid. I fem länder är nedgången störst bland dem som innehar en traditionell trosuppfattning: Cypern, Norge, Frankrike, Spanien och, i synnerhet, Portugal. I Sverige och Storbritannien är det främst alternativa trosuppfattningar som minskat över tid. I Schweiz, Tjeckien och Danmark har andelen religiösa minskat både bland dem med en traditionell trosuppfattning och bland dem som har en alternativ trosuppfattning.

Ett intressant resultat är att alla länder som mer eller mindre passar in på sekulariseringsteoriens förutsägelser tillhör Europa. Av de drygt tjugo Europeiska länder som undersökts är sekulariseringstesen giltig i ungefär hälften av dem. Hitintills har vi analyserat hur den religiösa tron i tjugonio länder har utvecklats över tid, och den huvudsakliga slutsatsen är att det inte går att belägga att människor tenderar att bli mindre religiösa över tid. Tvärtom tyder resultaten snarare på motsatsen.

Låt oss ta en titt på de stora skillnaderna i religiositet som faktiskt föreligger mellan länderna. I figur 1 visas andelen icke-troende för alla tjugonio länder (2008). I nio länder är icke-troende i majoritet. Icke desto mindre är det bara i fyra länder där andelen icke-troende utgör 60 procent eller mer av befolkningen: östra delen av Tyskland, Tjeckien, Ungern och Danmark. I nitton länder är icke-troende i minoritet, och i tretton av dessa länder är andelen icke-troende 40 procent eller mindre. I Filippinerna, Chile, USA, Irland och Polen är andelen icke-troende särskilt liten, från 22 procent i Polen ner till 3 procent i Filippinerna. Ett gemensamt drag bland de minst religiösa länderna är att de alla tillhör Europa. De mest religiösa länderna är spridda över olika kontinenter: Asien, Latinamerika, Nordamerika och Europa. Vilka faktorer kan då tänkas förklara varför vissa länder är betydligt mer religiösa än andra?

Som nämndes tidigare finns det dels argument som går ut på att ländernas grad av modernisering spelar roll, och dels argument som fokuserar på ländernas nivå av social ojämlikhet. I nästa avsnitt ska vi titta på hur relevanta dessa faktorer kan vara för att förklara skillnader i religiositet mellan länder.

18 I denna analys är östra och västra Tyskland (befolkningsvägda andelar) sammanförda.
 19 Årsvisa korrelationer (1991: $n = 16$; 1998: $n = 27$; 2008: $n = 28$) visar liknande resultat som de som redovisas i tabell 7. Med andra ord, även om de länder som ingår varierar över undersökningens tidpunkter, är korrelationskoefficienterna anmärkningsvärt stabila över tidpunkterna, även om en större variation kan observeras för de svagare korrelationerna. Till exempel varierar sambanden mellan [A] och grupp 1 mellan -.08 och .20. Korrelationen mellan [D] och grupp 1 varierar bara mellan .63 och .69. Tabell kan erhållas från författaren.

Att förstå skillnader i religiositet mellan länder – vilken betydelse har modernisering och social ojämlikhet?

Vi går nu vidare genom att testa i vilken utsträckning moderniseringsteorin och teorin om social ojämlikhet kan förklara variationen mellan länder i religiös tro. Analysen genomförs på nationsnivå och analysenheten är «land-år» ($n=71$).¹⁸ I tabell 7 visas en korrelationsmatris som visar styrkan på sambanden mellan de fyra makrovariablerna (två för ekonomiskt välstånd och två för social ojämlikhet) och de fyra typerna av religiositet.¹⁹ Korrelationskoefficienten kan variera mellan 1 och -1, där 0 betyder att inget samband finns mellan variablerna; 1 indikerar en perfekt linjär positiv relation, och -1 en perfekt linjär negativ relation. Signifikansnivån rapporteras också. Kort sagt och något förenklat betyder ett signifikant samband att ett observerat samband i ett urval sannolikt även finns i populationen.

Låt oss börja med moderniseringsteorin som menar att religionen spelar mindre roll i ekonomiskt relativt välmående länder jämfört med relativt fattiga länder. En stark och signifikant positiv korrelation mellan andelen icke-troende (grupp 1) och indikatorerna för välstånd [A] och [B] skulle ge empiriskt stöd för moderniseringsteorin. Emellertid är de observerade korrelationskoefficienterna ganska svaga (.14 och .15) och icke-signifikanta, vilket indikerar att graden av modernisering i ett land inte berättar mycket om förekomsten av icke-troende i befolkningen.

Moderniseringens relativt obetydliga roll illustreras ytterligare om man grupperar länderna i fem grupper (kvintiler) där den första gruppen (K1) är de fattigaste tjugo procenten av länderna ($n=14$) och den femte gruppen (K5) är de rikaste tjugo procenten av länderna ($n=14$). Därefter jämförs den genomsnittliga andelen icke-troende mellan dessa två grupper. Tabell 8 visar resultatet av en sådan jämförelse. K1, den fattigaste gruppen av länder, har en genomsnittlig BNI/capita motsvarande US\$ 3,446, där den genomsnittliga andelen icke-troende utgör 37 procent. För den rikaste gruppen av länder (K5), med en genomsnittlig BNI/capita i US\$ 49,847, kan vi se att den genomsnittliga andelen av icke-troende är 41 procent. Den genomsnittliga skillnaden mellan de fattigaste och de rikaste länderna i andelen icke-troende är endast 4 procentenheter. Landets moderniseringsgrad erbjuder alltså ingen tillfredsställande förklaring till varför utbredningen av icke-troende varierar mellan länder.

Tabell 6. Länder med ökande andelar av icke-troende över tid. Procent

		Grupp 1	Grupp 2	Grupp 3	Grupp 4
		<i>Icke-troende</i>	<i>Traditionellt troende</i>	<i>Alternativt troende II</i>	<i>Alternativt troende I</i>
Portugal	1998	19	61	14	6
	2008	43	36	13	8
Cypern	1998	14	75	0	11
	2008	26	65	0	9
Norge	1991	42	20	24	14
	1998	50	18	17	15
	2008	54	14	19	12
Spanien	1998	40	34	13	14
	2008	48	28	12	12
Frankrike	1998	50	20	8	21
	2008	56	16	8	19
Sverige	1998	51	12	10	27
	2008	59	12	10	20
Storbritannien	1991	40	26	24	10
	1998	36	30	17	16
	2008	44	30	14	12
Tjeckien	1998	57	21	4	18
	2008	72	15	4	9
Schweiz	1998	28	26	20	26
	2008	37	23	22	19
Danmark	1998	56	12	17	15
	2008	62	10	15	14

Tabell 7. Sambanden mellan religiositet och indikatorer på modernisering [A] [B] och social ojämlikhet [C] [D] på landsnivå. Pearson's r korrelationer (n=71)

		Grupp 1	Grupp 2	Grupp 3	Grupp 4
		<i>Icke-troende</i>	<i>Traditionellt troende</i>	<i>Alternativt troende II</i>	<i>Alternativt troende I</i>
[A]	BNI/capita	.14	-.35 ** ^a	.20	.39 ***
[B]	PPP				
	BNI/capita	.15	-.30 *	.09	.34 **
[C]	Gini ^b	.63	-.64	-.25	.55
		***	***	*	***
[D]	Total skatt/BNP	.65	-.66	-.23	.53
		***	***		***
[A+C]					.60 ***
[A+D]					.57 ***
[C+D]		.70 ***	-.70 ***	-.26 *	.59 ***

^a Signifikansnivåer: ***=p<.001; **=p<.01; *=p<.05

^b Gini koefficienten är reverserad.

Tabell 8. Religiositet efter BNI/capita [A]. Kvintilerna 1 & 5. Procent

BNI/capita		Grupp 1	Grupp 2	Grupp 3	Grupp 4
[A]		<i>Icke-troende</i>	<i>Traditionellt troende</i>	<i>Alternativt troende II</i>	<i>Alternativt troende I</i>
K1 (fattigaste länderna)	3 446	37	45	10	8
K5 (rikaste länderna)	49 847	41	28	16	15

Kvintilerna ordnade efter [A] (BNI/capita).

Tabell 9. Religiositet efter gini [C] och total skatt/BNP [D]. Kvintilerna 1 & 5. Procent

	Gini [C]	Tax/GDP [D]	Grupp 1 <i>Ikke-troende</i>	Grupp 2 <i>Traditionellt troende</i>	Grupp 3 <i>Alternativt troende II</i>	Grupp 4 <i>Alternativt troende I</i>
K1 (ojämlikaste länderna)	42.8	25.9	21	58	14	7
K5 (jämlikaste länderna)	25.7	44.1	51	19	12	18

Kvintilerna ordnade efter [C+D] (sammanslaget standardiserat mått av gini and total skatt/BNP indikatorerna).

Låt oss nu gå över till att studera den förmodade betydelsen av social ojämlikhet för förekomsten av icke-troende. I tabell 7 redovisas korrelationskoefficienterna för gini [C] och total skatt/BNP [D]. Som framgår av tabellen finns det starka positiva samband mellan andelen icke-troende och graden av social ojämlikhet (.63 och .65). Observera att gini-koefficienten är omvänd; ju högre värde desto mer jämlik inkomstfördelning. I mer jämlika välfärdsländer är andelen icke-troende mycket större än i länder som kännetecknas av social ojämlikhet.²⁰ Detta illustreras i tabell 9. Gruppen K1 består av de fjorton mest ojämlika länderna, med en genomsnittlig gini-koefficient på 42,8 och en genomsnittlig skatteintäkt motsvarande 25,9 procent av BNP. Motsvarande tal för gruppen K5 (de fjorton mest jämlika länderna) är 25,7 (gini) och 44,1 (total skatt/BNP). Andelen icke-troende skiljer sig avsevärt mellan dessa grupper av länder. I den mest ojämlika gruppen (K1), är det 21 procent som beskriver sig som icke-troende. I den mest jämlika gruppen av länder (K5) är det 51 procent som är icke-troende; en skillnad på 30 procentenheter.

Sammanfattningsvis erbjuder moderniseringsteorin en förhållandevis svag förklaring angående utbredningen av icke-troende i de undersökta länderna. Teorin om social ojämlikhet erhåller däremot ett relativt starkt stöd; ju mer ojämlikt ett land är desto mindre andel kan kategoriseras som icke-troende.

20 Dessutom har ett antal sammansatta standardiserade mått baserade på indikatorerna [A, B, C, D] konstruerats och testats. I tabell 7 visar de som ledde till starkare korrelationer. Av särskilt intresse är det sammansatta måttet på indikatorerna [C+D] vilket tenderar att förbättra korrelationskoefficienterna för samtliga fyra grupper. De sammansatta måtten [A+C] och [A+D] förbättrade korrelationskoefficienterna för grupp 4.

Men hur förhåller sig dessa två teorier när det gäller att förklara utbredningen av religiositet?

Låt oss gå tillbaka till tabell 7 och analysera sambanden mellan indikatorerna på modernisering och social ojämlikhet och de tre olika typerna av religiös övertygelse. Ifråga om de traditionellt troende anger korrelationskoefficienterna att denna andel är mycket större i ojämlika samhällen jämfört med relativt jämlika samhällen. En liknande tendens, men väsentligt svagare, kan observeras i förhållande till moderniseringsteorins indikatorer; ju fattigare ett land är desto större är förekomsten av traditionellt troende. En illustration av hur starka sambanden är får man i tabellerna 8 och 9. I tabell 8 kan vi se att andelen traditionellt troende uppgår till 45 procent i den fattigaste gruppen av länder (K1). I den rikaste gruppen (K5) är andelen 28 procent; en skillnad på 17 procentenheter mellan K1 och K5. I tabell 9 visar motsvarande siffror att andelen traditionellt troende är 58 procent i den mest ojämlika gruppen (K1) och 19 procent i den mest jämlika gruppen (K5); en skillnad på 39 procentenheter.

Utan att kommentera resultaten angående de med en alternativ trosuppfattning i detalj, är det värt att konstatera att förekomsten av dem som enbart tror på livet efter döden (grupp 4) tenderar att vara mer utbredd i såväl mer jämlika som mer rika länder, jämfört med ojämlika och fattiga länder. Det tycks alltså råda ett slags motsatsförhållande mellan förekomsten av traditionellt troende (grupp 2) och dem som förnekar existensen av såväl himmelen som helvetet och enbart tror på ett liv efter döden (grupp 4); en slags transformering av religiositet från en traditionell syn till en typ där utrymmet för egna individuella föreställningar och egenkomponerad religiositet antagligen är större.

Lärdomar

Mot bakgrund av sekulariseringstesens rörde den första forskningsfrågan huruvida människor tenderar att bli allt mindre religiösa över tid. Av de tjugonio länder som studerats i detta kapitel är det endast tio länder, samtliga belägna i Europa, som uppvisar resultat som går i linje med sekulariseringstesens. I dessa

21 Mot bakgrund av de resultat som presenterats förefaller en viktig fråga för samhällsvetenskapen att söka svar på vara följande: vilken bäring har dessa förändringar i religiositet på samhällsutvecklingen i stort? Med andra ord, vilken roll spelar religion som politisk skiljelinje i dagens samhälle? Varierar storleken på politiska åsiktsskillnader mellan icke-troende och troende mellan länder, och, om ja, vad kan förklara dessa skillnader?

Även skillnader inom den heterogena gruppen religiösa torde vara intressant att belysa. I vilken utsträckning skiljer sig de med en traditionell tro från de med en mer alternativ egenkomponerad tro med avseende på politiska preferenser och levnadssätt?

länder har det skett en ökning av andelen icke-troende över tid. I nitton länder finner vi inga tecken på en ökad grad av sekularisering. I vissa av dessa länder kan vi konstatera stigande nivåer i religiös tro, i andra länder finner vi en hög grad av stabilitet över tid. Det är dock viktigt att påpeka att i de länder som är relativt stabila över tid skiljer sig graden av religiositet kraftigt åt. Några länder är tämligen sekulära; östra delen av Tyskland, Tjeckien, Danmark och Ungern. I skarp kontrast finner vi starkt religiösa länder såsom Filippinerna, Chile, USA och Irland. Religionens centrala roll i många länder framgår tydligt om länderna grupperas efter utbredningen av icke-troende i respektive land. I den sista undersökningen (2008) framgår det att i nitton länder är andelen icke-troende i minoritet. Endast i nio länder är icke-troende i majoritet.²¹

När det gäller att förklara skillnader mellan länder i religiositet har påstådda effekter av modernisering begränsad betydelse. Även om det är sant att religiositet i en traditionell mening är mindre vanlig i de mer moderniserade länderna än i de mindre moderniserade, verkar förekomsten av icke-troende inte vara relaterad till graden av modernisering. I motsats till det allmänt svaga empiriska stödet för moderniseringsteorin får teorin om social ojämlikhet omfattande empiriskt stöd.²² Traditionella religiösa övertygelser är betydligt vanligare i länder som kännetecknas av höga nivåer av social ojämlikhet, jämfört med länder där risker och resurser fördelas mer lika mellan medborgarna. Mönstret är lika starkt, men omvänt, med avseende på förekomsten av icke-troende medborgare.

Man bör dock vara medveten om att i relativt rika och jämlika samhällen kompenseras nedgången i traditionell religiös tro till viss del av en ökning av alternativa religiösa övertygelser, där det är troligt att dogmer ger vika för mer individuellt egenkomponerade religiösa och andliga föreställningar. Modernisering, samt utjämning av risker och resurser i ett samhälle, betyder inte nödvändigtvis religiositetens försvinnande, utan snarare en förändring av dess form, praktik och innehåll.

22 I litteraturen finns det få exempel där man testat faktorer relaterade till social ojämlikhet. Totalt fann jag tre internationella studier, varav två använder ISSP-data från 1990-talet; Smith 2009; Höllinger & Haller 2009 och en som använder World Values Survey data 1981-2002; Norris & Inglehart 2004. Dessa arbeten innehåller andra indikatorer på religiositet jämfört de som används i detta kapitel. I samtliga tre arbeten finner man betydande och starka relationer mellan graden av religiositet och graden av social ojämlikhet. Den stora likheten när det gäller resultaten – trots att man täcker in olika länder, olika tidpunkter, och använder olika typer av indikatorer för religiositet – tyder på att sambandet mellan religiositet och social ojämlikhet är robust.

Appendix

Tabell A1. Sambanden mellan indikatorer på modernisering [A] [B] och social ojämlikhet [C] [D] på landsnivå. Pearson's r korrelationer (n=71)

		[A]	[B]	[C]
[A]	BNI/capita			
	PPP	.96		
[B]	BNI/capita	*** ^a		
[C]	Gini ^b	.26	.24	
		*	*	
	Total	.29	.28	.69
[D]	skatt/BNP	*	*	***

^a Signifikansnivåer: ***=p<.001; **=p<.01; *=p<.05

^b Gini koefficienten är reverserad.

Referenser

- Berger, P. (red.) (1999) *The Desecularization of the World*. Washington: Ethics and Public Policy Center.
- Berger, P. (1967) *The Sacred Canopy*. New York: Doubleday.
- Bruce, S. (red.) (1992) *Religion and Modernization*. Oxford: Clarendon Press.
- Davie, G. (1990) Believing Without Belonging: Is This the Future of Religion in Britain? *Social Compass*, 37(4): 455-69.
- Dobbelaere, K. (1981) Secularization: A Multi-Dimensional Concept. *Current Sociology*, 29(2): 1-213.
- Edlund, J. (2007) Class Conflicts and Institutional Feedback Effects in Liberal and Social Democratic Welfare Regimes: Attitudes towards State Redistribution and Welfare Policy in Six Western Countries. I Svallfors, S. (red.) *The Political Sociology of the Welfare State: Institutions, Cleavages, Orientations*. Stanford: Stanford University Press.
- Finke, R. & Stark, R. (1988) Religious Economies and Sacred Canopies. *American Sociological Review*, 53 (1): 41-49.
- Goodenough, E. (1965) *The Psychology of Religious Experiences*. New York. Basic Books.
- Greeley, A. (2003) *Religion in Europe at the End of the Second Millennium*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Greeley, A. (2007) Unsecular Europe: The Persistence of Religion. I Pollack, D. & Olson, D. (red.) *The role of religion in modern societies*. London: Routledge.
- Höllinger, F. & Haller, M. (2009) Decline or persistence of religion? I Haller, M., Jowell, R. & Smith, T. (red.) *The International Social Survey Programme, 1984-2009. Charting the Globe*. London: Routledge.
- Inglehart, R. (1997) *Modernization and Postmodernization*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Johnstone, R. (2007) *Religion in Society*. Upper Saddle River, NJ: Pearson.
- Marmot, M. (2004) *The Status Syndrome*. New York: Times Books.
- Marsh, R. (2007) A New Test of Convergence Theory. *Comparative Sociology*, 6: 251-294.
- Schnabel, A. & Grötsch, F. (2012) In God We Trust – The role of Religion for Cohesion and Integration in Current European Societies. Paper submitted to journal.
- Shiner, L. (1967) The Concept of Secularization in Empirical Research. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 6(2): 207-220.
- Smith, T. (2009) Religious Change around the World. *GSS Cross-National*

- Report No. 30*. Chicago: NORC/University of Chicago.
- Spinks, G. (1963) *Psychology and Religion*. Boston: Beacon Press.
- Taylor-Gooby, P. (2007) Justifying State Welfare, The contribution of social policy to social cohesion in market capitalism. *Social Security Studies*, 2 (4): 10-29.
- Wilensky, H. (2002) *Rich democracies : political economy, public policy, and performance*. Berkeley: University of California Press.
- Wilkinson, R. & Pickett, K. (2010) *The Spirit Level: Why Equality is Better for Everyone*. London: Penguin.
- Wilson, B. (1982) *Religion in Sociological Perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- Yinger, J. (1970) *The Scientific Study of Religion*. London: Macmillan.

Lyckligare och lyckligare dag för dag?

Filip Fors

Mycket tyder på att världen blivit en allt bättre plats under de senaste decennierna. Forskning har visat att det dödliga våldet minskat, välbefinnandet ökat och hälsan har förbättrats för medparten av jordens befolkningar. Samtidigt talas det ofta om samhällstendenser som går i en negativ riktning. Vi hör ofta att kraven och tempot inom dagens arbetsliv skruvats upp, att känslan av tidspress och stress ökat samt att vi blir allt mer ängsliga och oroliga. I det här kapitlet studeras hur utvecklingen av känslomässigt välbefinnande förändrats i Europa under 2000-talet. Finns det en tendens till att Europas befolkningar mår bättre eller sämre över tid?

Vad är det som gör ett liv gott och vad är det yttersta måttet på ett samhälles välgång? Redan 400 år före Kristus argumenterade den grekiske filosofen Aristippos för att upplevelser av njutning är det slutgiltiga målet i livet.¹ Liknande tankegångar fanns även hos den antika filosofen Epikuros, hos senare upplysningsfilosofer som Bentham² och Mill³ samt hos moderna filosofer som Tännsjö.⁴ För att komma fram till välbefinnandets speciella plats i det goda livet har filosoferna skilt på vad som är bra som ett medel till något annat (till exempel en god inkomst), och vad som är bra för oss som mål snarare än som medel. En vanlig slutsats bland filosofer är att det är gott att känna välbefinnande oberoende av om det leder till något annat gott.⁵ Vi vill helt enkelt må bra för välmåendets egen skull.

Inom samhällsvetenskapen har intresset för att studera känslor av välbefinnande blivit stort först under de senaste tio åren. Den samhällsvetenskapliga

1 Nettle 2005

2 Bentham 1869

3 Wolf 2006

4 Tännsjö 2007

5 Brülde 2007

forskningen kring välbefinnande brukar vanligtvis benämnas lyckoforskning. Intresset för välbefinnande och lyckoforskning har idag blivit så omfattande att internationella organisationer som Förenta nationerna⁶ och OECD⁷ hävdar att människors välbefinnande bör användas som ett viktigt mått på olika länders välfärd. Argument för att använda olika mått på välbefinnande som indikatorer på samhällsutvecklingen har även lagts fram i en rapport från den svenska framtidskommissionen.⁸ Vidare har de svenska riksdagsledamöterna Max Andersson och Lise Nordin lagt motioner om att lyckoforskningens rön till viss del bör ligga till grund för hur svenska politiker utformar välfärdspolitiken.

Inte nog med att många akademiker och politiker förordar lycka som ett viktigt välfärds mått – en hel del forskning pekar även på att människor anser att lycka är helt centralt för deras livskvalitet. I en undersökning där universitetsstudenter runt om i världen tillfrågats om vad som är mest värdefullt i livet hamnade ”lycka” i genomsnitt högst upp på listan.⁹ En annan studie, genomförd i USA, undersökte vilka värden människor grundar sina beslut på.¹⁰ Resultaten pekade på att människor oftast fattar sina beslut på basis av vilka val de tror ska göra dem lyckliga.

Hur kan då begrepp som lycka och välbefinnande definieras mer precist? Den kanske mest klassiska och välanvända tolkningen av lyckobegreppet är att definiera lycka som *känslomässigt* välbefinnande. Enligt Russels (1980) modell karaktäriseras alla medvetna ögonblick av en viss grad av välbefinnande eller illabefinnande. Vid varje givet ögonblick kan människans sinnesstämning beskrivas med adjektivpar såsom ”positivt-negativt” eller ”behagligt-oberoende”. Att vara lycklig utifrån denna definition handlar om att ha en gynnsam balans mellan positiva och negativa känslor. Positiva känslor hamnar på pluskontot medan negativa känslor hamnar på minuskontot. I vardagsspråket använder vi oss av påståenden som att ”må bra” och ”känna oss väl till mods” för att beskriva detta känslomässiga välbefinnande.¹¹

Givet att människors välbefinnande kan betraktas som ett centralt mått på mänsklig livskvalitet, är det angeläget att fråga sig åt vilket håll välbefinnandet rör sig mot i Sverige och i andra länder. Finns det en tendens till att vi mår bättre eller sämre över tid? Eller ligger vårt välbefinnande på en konstant nivå?

6 Helliwell et al. 2012

7 OECD 2011

8 Fors 2012

9 Oishi et al. 2007

10 Benjamin et al. 2012

11 Fors 2012

Dessa frågor är viktiga att besvara eftersom de ger oss kunskap om i vilken riktning individers och samhällets välfärd utvecklas. Syftet med detta kapitel är att analysera trender i välbefinnande över tid med hjälp av undersökningen European Social Survey.

Tidigare forskning

Världen har på många sätt blivit en bättre plats under de senaste decennierna. Livslängden har ökat, krigen minskat och världsfattigdomen (i relativa tal) minskat.¹² Tidigare forskning pekar vidare på att kriminaliteten och det dödliga våldet minskat i både Europa och USA sedan 1990-talet.¹³ Alla dessa positiva förändringar skulle kunna ha bidragit till att människors välbefinnande också ökat. Men även om mycket pekar på att vi idag borde må bättre än någonsin, så finns det också tendenser som pekar i motsatt riktning. Det talas ofta om att dagens informationssamhälle, trots dess positiva ekonomiska och materiella utveckling, har en baksida. Visserligen lever vi längre och har mer prylar än någonsin, men till vilket pris? Många vittnar om att kraven och tempot inom dagens arbetsliv skruvats upp. Den stora mängden val vi ställs inför, och pressen på att vi ska förverkliga oss själva både i arbetet och privat, kan leda till alltför högt ställda förväntningar.¹⁴ Vidare brukar tidspress och stress betraktas som ett gissel i dagens samhälle,¹⁵ åtminstone i den rika delen av världen.¹⁶

Trots att det finns samhällstrender som pekar i både positiv och negativ riktning har inga forskare undersökt huruvida människors känslomässiga välbefinnande ökat eller minskat över tid. Vad som finns i tidigare forskning är analyser av närliggande fenomen såsom trender i förekomst av depression och ångest över tid. Det rapporteras från både svenska¹⁷ och internationella undersökningar¹⁸ att förekomsten av oro och ångest legat konstant, eller till och med blivit vanligare, på befolkningsnivå under de senaste decennierna. Samma mönster verkar gälla för depressionssymptom.¹⁹ I Sverige och många andra OECD-länder har även förbrukningen av antidepressiva mediciner nästan fördubblats under de senaste tio åren.²⁰

12 Tännsjö 2005; Pinker 2012

13 Pinker 2012

14 Schwartz 2004

15 Gärling et al. 2014

16 Ng et al. 2009

17 Fors 2012

18 Rait et al. 2010

19 Costello et al. 2006

20 OECD 2013

Trots att det finns en del forskning om hur människors känslor förändrats över tid är det svårt att dra några övergripande slutsatser från tidigare studier eftersom inga renodlade mått på människors välbefinnande använts i studierna. Ångest, oro och depression fångar bara den negativa sidan av välbefinnandet, och det saknas mer kompletta analyser av både negativa och positiva känslor. Med utgångspunkt i det faktum att tidigare studier ger en oklar bild av om välbefinnandet ökat, minskat eller legat på samma nivå över tid, är syftet med detta kapitel att mer systematiskt undersöka hur det *känslomässiga* välbefinnandet utvecklats över tid. Eftersom tillförlitlig data saknas för andra världsdelar än Europa fokuserar analysen på trender i välbefinnande för de länder som ingick i European Social Survey mellan åren 2006-2012. Att studera trender i välbefinnande mellan 2006 och 2012 ger även en intressant inblick i hur den ekonomiska krisen påverkar européernas välbefinnande.

Metod och data

Som vi sett kan en individs känslomässiga välbefinnande definieras som balansen mellan positiva och negativa känslor. Upplevelsen av positiva känslor höjer välbefinnandet och upplevelsen av negativa känslor sänker välbefinnandet. En fullständig analys av hur välbefinnande utvecklats över tid kräver således mått på både positiva och negativa känslor. Känslor kan vara både uppvarvande och stillsamma till sin karaktär.²¹ Det är t.ex. en viss skillnad mellan att känna sig energisk jämfört med att känna sig avslappnad, eller att känna sig orolig jämfört med nedstämd.²² Ett välbefinnandemått som bara innehåller en känsla, eller några få känslor av liknande karaktär, riskerar således att endast mäta en begränsad del av människors välbefinnande. Som antyds tidigare är en brist i tidigare forskning att det saknas en mer komplett bild av hur människors välbefinnande utvecklats på befolkningsnivå.

I ESS-undersökningarna från 2006 och 2012 finns upprepade mått på både positiva och negativa känslor. Till analyserna valdes tre negativa känslor och tre positiva känslor ut. Positiva känslor mättes genom att intervjupersonerna skattade hur ofta de under den senaste veckan var "Lycklig", "Full av energi" samt "Lugn och avspänd". Svarsskalan gick från 1 ("Inte alls") till 4 ("Hela tiden"). Negativa känslor mättes genom att intervjupersoner fick ange hur ofta de kände sig "Ledsna", "Oroliga" och "Deprimerade". Samma svars-skala användes som för måtten på positiva känslor. Ett index från 0 till 10 beräknades för både positiva känslor och negativa känslor. Vidare beräknades

21 Russell 1980

22 Västfjäll et al. 2002

ett index för differensen mellan positiva och negativa känslor som går från -10 till 10. Det senare måttet kallas "affektbalans" och mäter summan av individens känslomässiga välbefinnande. Länderskillnader av det känslomässiga välbefinnandet inom ESS från 2012 (affektbalansen) redovisas i tabell 1. Som kan utläsas av tabellen tenderar människor att må som bäst i Norge och Danmark, följt av Slovenien, Island och Sverige. Längst ner i tabellen finner vi Bulgarien, Ryssland och Kosovo. Låt oss nu studera hur välbefinnandet utvecklats i Europa mellan 2006 och 2012.

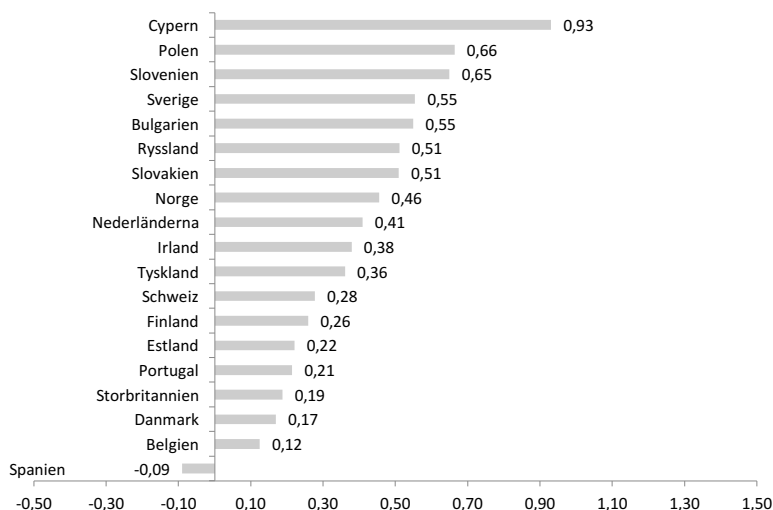
Tabell 1. Känslomässigt välbefinnande i Europa 2012

Källa: ESS 2012. Skalan går från -10 till 10

Land	Medelvärde
Norge	5,50
Danmark	5,49
Slovenien	5,42
Island	5,11
Sverige	5,07
Tyskland	5,05
Irland	4,98
Finland	4,78
Schweiz	4,76
Nederländerna	4,67
Tjeckien	4,42
Israel	4,24
Storbritannien	3,99
Slovakien	3,97
Polen	3,96
Belgien	3,79
Cypern	3,78
Estland	3,57
Portugal	3,41
Spanien	3,33
Kosovo	3,29
Ryssland	3,00
Bulgarien	2,72

Resultat

Till att börja med kan vi konstatera att trenden avseende positiva känslor är tydlig i jämförelsen mellan 2006 och 2012, positiva känslor har ökat i näst intill alla länder i urvalet. Endast i Spanien kan en nedgång skönjas, men denna nedgång är inte statistiskt signifikant. Bland övriga länder i urvalet har

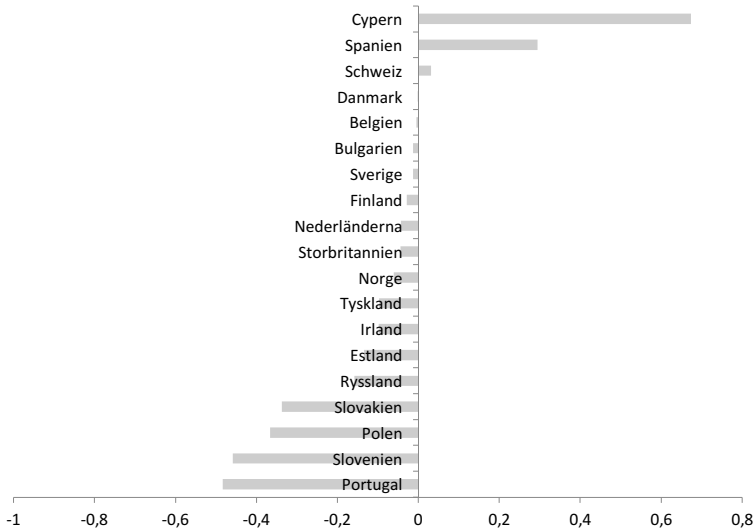

Figur 2. Förändring av positiva känslor mellan år 2006 och 2012

Källa: ESS 2006 och 2012

statistiska signifikanta ökningar i positiva känslor skett i 15 av 19 länder. De största ökningarna har skett i Cypern, Polen och Slovenien. Genrellt dominerar de Östeuropeiska länderna toppen av listan. Ganska stora positiva förbättringar kan dock skönjas även för länder som Sverige och Norge.

Låt oss nu gå vidare och undersöka trenden avseende negativa känslor. I figur 3 redovisas förändringen av negativa känslor mellan 2006 och 2012. Givet att mängden positiva känslor ökat i nästan alla undersökta länder under den aktuella tidsperioden, kan vi förvänta oss att negativa känslor minskat i de flesta av länderna. Analysen av negativa känslor bekräftar emellertid bara delvis detta antagande. Negativa känslor har förvisso minskat i sexton av de nitton länder som ingår i urvalet, men denna minskning uppnår endast statistisk signifikans i nio av dessa länder. Till de länder där negativa känslor minskat i störst utsträckning hör Portugal, Slovenien, Polen och Slovakien. Ännu en gång har den största förändringen skett i de östeuropeiska länderna. I Sverige och de andra nordiska länderna har nivåerna av negativa känslor varit i princip

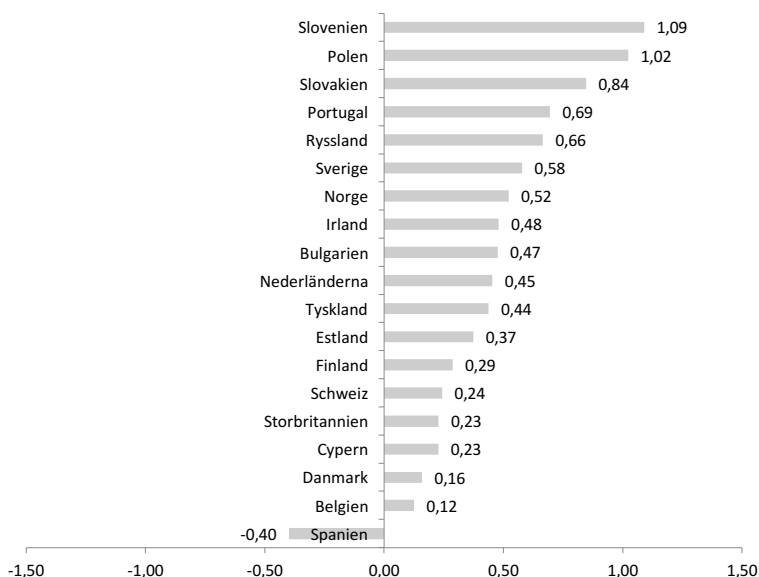

Figur 3. Förändring av negativa känslor mellan år 2006 och 2012

Källa: ESS 2006 och 2012

oförändrade mellan 2006 och 2012; detta trots att både Sverige och Norge sett en ökning av positiva känslor under samma tidsperiod. Till de länder vars negativa känslor ökat något mellan 2006 och 2012 hör Cypern och Spanien. Båda dessa förändringar är statistiskt signifikanta.

Låt oss slutligen undersöka hur balansen mellan positiva känslor utvecklats från 2006 och 2012. Denna analys ger oss den övergripande trenden för hur välbefinnandet utvecklats i Europa mellan 2006 och 2012. Givet att positiva känslor ökat i de flesta av de undersökta länderna, samt att negativa känslor minskat, kan vi förvänta oss en positiv förändring i balansen mellan positiva och negativa känslor i de flesta av länderna. Som vi kan utläsa i figur 4 har det genomsnittliga välbefinnandet mycket riktigt ökat i en klar majoritet av de analyserade länderna. De största ökningarna kan skönjas i Slovenien, Polen och Slovakien. Även Sverige och Norge har märkbart högre välbefinnandepå nivåer 2012 jämfört med 2006. Det enda land vars välbefinnande sjunkit under den aktuella tidsperioden är Spanien. Spanjorerna mätte sämre 2012 jämfört med 2006.

Figur 4. Förändring i övergripande välbefinnande mellan år 2006 och 2012

Källa: ESS 2006 och 2012

Diskussion

Analyserna i detta kapitel pekar på att människors välbefinnande utvecklats i en positiv riktning i både Sverige och Europa mellan 2006 och 2012. Denna slutsats är inte giltig för alla analyserade länder, men för merparten av dem. Att det känslomässiga välbefinnandet i genomsnitt ökat i många av Europas länder ter sig intressant i relation till den ekonomiska kris som inträffade 2008. Trots att krisen varit påfrestande både ekonomiskt och socialt för merparten av Europas länder hindrade den inte välbefinnandet från att öka i många länder. Att krisen dock satt ett visst avtryck på européernas välbefinnande stöds av det kanske hårdast drabbade landet, Spanien, uppvisade den minst gynnsamma välbefinnandeutvecklingen. Spanien visade sig vara det enda land som hade lägre totala välbefinnandenivåer 2012 jämfört 2006.

Vad kan då den positiva trenden avseende välbefinnande tänkas bero på? Varför har glädjen ökat i Europa, trots den ekonomiska krisen och trots oro för att samhället blir allt stressigare och mer kravfyllt? Eftersom välbefinnandetrenden följer andra positiva trender över mänsklig utveckling ligger det nära tills hand att tro att det finns ett samband. Inglehart m.fl. (2007) fann att människor blir mer tillfreds med sina liv globalt och att denna trend

kan förklaras av tre faktorer: ökat ekonomiskt välstånd, högre social tolerans samt en tilltagande demokratisering. Det är möjligt att dessa tre faktorer kan förklara varför invånarna i Sverige och flera andra europeiska länder tycks må allt bättre 2012 jämfört med 2006. I synnerhet är en ökning av tolerans och frihet en rimlig förklaring till de välbefinnandeökningar som skett i länder som både varit rika och demokratiska under en lång tid. Att kriminaliteten minskat och hälsan förbättras är också tänkbara förklaringar.

Givet att trenden i välbefinnande är positiv, hur ska vi då tolka andra (påstådda) negativa välbefinnandetrender? Exempelvis resultat som pekar på att stress och ångest ökat, eller åtminstone inte minskat över tid, eller att utskrivningen av antidepressiva läkemedel ökat kraftigt över tid? Visserligen är ångest och stress exempel på negativa känslor, men de utgör inget representativt mått för vare sig positiva eller negativa känslor. Detta dels för att de inte täcker upp för negativa känslor med låg eller måttlig aktivering (såsom ledsamhet och tristess), dels för att mått på ångest och stress helt enkelt inte fångar upp positiva känslor speciellt väl.²³ Analyserna i detta kapitel pekade visserligen på att nedgången av negativa känslor inte var lika tydlig som uppgången av positiva känslor, men en generell nedgång av negativa känslor kunde fortfarande skönjas. En tänkbar förklaring till att många ändå tror att vi mår allt sämre över tid är att de problem som finns med psykisk ohälsa och illabefinnande uppmärksammas betydligt mer i dagens samhälle än de gjorde förr. Att vi idag är mer öppna med våra känslor jämfört med tidigare, samt att kraven på att må bra kanske har ökat, kan också förklara varför det blivit alltmer accepterat att använda sig av antidepressiva mediciner för att hantera illabefinnande.

Slutligen, trots att de flesta människor mår bra och att trenden över tid är positiv finns det fortfarande en stor grupp människor som mår dåligt i Europas länder. Bland de analyserade länderna i 2012 års undersökning upplevde 10 procent av individerna oftare negativa känslor än positiva känslor. Det är också värt att tillägga att analyserna inte kan besvara om den positiva trend som rapporterats kommer hålla i sig över en längre tidsperiod. Vidare täcker analyserna bara upp vuxna individer i ett begränsat antal länder. Men trots att det saknas välbefinnandedata för stora delen av jordens befolkning finns det skäl att vara försiktigt optimistisk; européerna tycks bli lyckligare och lyckligare, dag för dag.

Referenser

- Andersen, I. Thielen, K. Bech, P. et al. (2011) Increasing prevalence of depression from 2000 to 2006. *Scandinavian Journal of Public Health*, 39: 857-863.
- Benjamin, D., Heffetz, O., Kimball, M. S. & Rees-Jones, A. (2012) What Do You Think Would Make You Happier? What Do You Think You Would Choose? *American Economic Review*, 102(5): 2083.
- Bentham, J. (1789) *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*. Omtryckt 1948. Oxford: Blackwell.
- Brölde, B. (2007) *Lycka & lidande – Begrepp, metod och förklaring*. Lund: Studentlitteratur.
- Costello, E. J., Erkanli, A. & Angold, A. (2006) Is there an epidemic of child or adolescent depression? *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 47: 1263-1271.
- Diener, E., Sandvik, E. & Pavot, W. (2009) Happiness is the Frequency, Not the Intensity, of Positive Versus Negative Affect. I Diener, E. (red.) *Assessing Wellbeing: The Collected Works of Ed Diener*. New York: Springer Science: 213-231.
- Fors, F. (2012) *Nya mått på välfärd och livskvalitet i samhället*. Underlagsrapport till Framtidskommissionen. Stockholm: Fritzes.
- Gärling, T., Krause, K., Gamble, A. & Hartig, T. (2014) Time pressure and emotional well-being. *PsyCH Journal*, 3(2): 132-143.
- Helliwell, J. F., Layard, R. & Sachs, J. (2012) *World Happiness Report*. United Nations.
- Inglehart, R., Foa, R., Peterson, C. & Welzel, C. (2008) Development, Freedom, and Rising Happiness A Global Perspective (1981-2007). *Perspectives on Psychological Science*, 3(4): 264-285.
- Kahneman, D., Wakker, P. P. & Sarin, R. (1997) Back to Bentham? Explorations of experienced utility. *Quarterly Journal of Economics*, 112(2): 375-405.
- Kahneman, D. & Riis, J. (2005) Living and thinking about it: Two perspectives on life. I Huppert, F. A., Baylis, N. & Keverne, B. (red.) *The Science of Well-Being*. Oxford: Oxford University Press: 285-304.
- Nettle, D. (2005) *Happiness: The Science Behind Your Smile*. Oxford: Oxford University Press.
- Ng, W., Diener, E., Arora, R. & Harter, J. (2009) Affluence, feelings of stress, and well-being. *Social Indicators Research*, 94: 257-271.
- OECD (2011) *How's Life? Measuring Well-Being*. OECD Publishing.

- OECD (2013) *Health at a Glance 2013: OECD Indicators*. OECD Publishing.
- Oishi, S., Diener, E. & Lucas, R. E. (2007) The Optimum Level of Well-Being: Can People Be Too Happy? *Perspectives on Psychological Science*, 2(4): 346–360.
- Pinker, S. (2011) *The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined*. New York: Viking.
- Rait, G., Walters, K., Griffin, M., et al. (2009) Recent trends in the incidence of recorded depression in primary care. *The British Journal of Psychiatry*, 195(6):520–524.
- Russell, J. A. (1980) A circumplex model of affect. *Journal of Personality and Social Psychology*, 39(6): 1161.
- Schwartz, B. (2004) *The paradox of choice: Why more is less*. New York: Harper Collins.
- Tännsjö, T. (2005) *Bättre och bättre dag för dag. I Läget. Om krig, moral och världens framtid*. Bokförlaget Thales.
- Tännsjö, T. (2007) Narrow hedonism. *Journal of Happiness Studies*, 8(1): 79–98.
- Västfjäll, D., Friman, M., Gärling, T. & Kleiner, M. (2002) A Swedish mood measure derived from the affect circumplex. *Scandinavian Journal of Psychology*, 43: 19–31.
- Wolff, J. (2006) *An Introduction to Political Philosophy*. USA: Oxford University Press.

Lyckligare och lyckligare dag för dag?

Äldre europeéers sociala nätverk

Jenny Olofsson och Gunnar Malmberg

En fråga som hamnat i debattens fokus berör äldres sociala nätverk och hur familjebaserat stöd och omsorg fungerar i olika länder. Måste familj och informella nätverk ta större ansvar när de äldre blir fler och försörjningsbördan i Europa blir allt tyngre? Eller är dagens sociala nätverk för gleasa och för geografiskt spridda för att fungera som stöd till de äldre? Har kanske nätverk av vänner och släktingar tappat en del av sin roll när offentliga institutioner tagit över ansvar för de äldres försörjning och omsorg? Fungerar de sociala nätverken möjligen bättre för de äldre i samhällen där familjen ännu har huvudansvaret?

Inledning

Befolkningens åldrande påverkar idag hela Europa och sätter press på systemen för vård, omsorg och pension. Men möjligheterna att möta de demografiska utmaningarna skiljer sig mellan länder med olika befolkningsmönster, välfärdsmodeller och sociala strukturer. En fråga som hamnat i fokus rör äldres sociala nätverk och förutsättningarna för familjebaserat stöd och omsorg i skilda delar av Europa.

Idag tar familj och anhöriga stort ansvar för omsorg och stöd till de äldre, i hela Europa. Samtidigt är många äldre friska och välmående högt upp i åldrarna och bidrar med hjälp till sina anhöriga. Men förutsättningar för ett familjebaserat stöd mellan generationer skiljer sig mellan länder där familjen haft en stor roll för omsorg och länder där den offentliga omsorgen varit viktigast. Dessutom förändrar demografiska och sociala processer de europeiska familjernas sammansättning och betydelse. Den traditionella familjen är för många äldre europeéer inte längre det viktigaste sociala nätverket.

Om de anhöriga måste ta större ansvar i framtiden, vilka är då förutsättningarna i olika länder? Hur viktiga och tillgängliga är de sociala nätverken av släkt och vänner? Vilken roll har de för stöd och omsorg? Hur väl fungerar idag de sociala nätverken för äldre i olika europeiska länder och i olika välfärdssystem?

Vi har studerat äldre europeéers sociala nätverk med utgångspunkt i intervju-

undersökningen SHARE (fjärde vågen)¹ som genomfördes 2011.² Studien omfattar personer över 50 års ålder: Många som ännu är yrkesaktiva, andra som lämnat yrkeslivet men kanske ännu lever ett aktivt liv, men även äldre-äldre som ofta har ett stort behov av omsorg och stöd. Vi har jämfört situationen för de olika åldersgrupperna och för män och kvinnor. Eftersom studien bygger på personliga intervjuer som genomförts på samma sätt i 16 europeiska länder³ har det varit möjligt att jämföra äldres subjektiva sociala nätverk i olika delar av Europa och i länder med skilda välfärdsmodeller.

I studien ingår sydeuropeiska länder där familjen traditionellt haft en stor betydelse för omsorgen om de äldre. Den omfattar också flera östeuropeiska länder som lämnat en socialistisk modell och där ansvaret i hög utsträckning också hamnat hos familjen. I de västeuropeiska (eller centraleuropeiska) länderna som ingår i studien finns ett stort inslag av individuellt ansvar för de äldres omsorg, medan de nordiska länderna som ingår i studien karakteriseras av ett offentligt ansvarstagande.

I våra jämförande analyser har vi utgått från följande frågeställningar:

- *Hur stora är de äldres subjektiva nätverk av nära förtrogna?*
- *Vilka ingår i de äldres nätverk?*
- *Hur nära bor personerna i nätverket?*
- *Hur ofta har man kontakt?*
- *Hur mycket stöd får och ger de äldre?*
- *Hur nöjda är de äldre med sina sociala nätverk?*

Familjens och nätverkens roll

Familjens minskade roll brukar ofta beskrivas som ett av de viktigaste inslagen i samhällets modernisering.⁴ Medan det gamla bondesamhället i många avseenden byggde på flergenerationsfamiljen, ledde industrialisering och urbanisering till ökad individualisering samtidigt som kärnfamiljen kom att spela en viktigare roll. Vuxna barn, äldre föräldrar och mor- och farföräldrar kom att leva längre ifrån varandra och blev socialt och ekonomiskt mer oberoende av varandra. Särskilt tydligt blev detta mönster i de nordiska länderna där

1 Börsch-Supan 2013

2 Forskningen är finansierad av Riksbankens jubileumsfond, projektet "Familjenätverkens betydelse för livsstil och hälsa" dnr. P11-1058:1.

3 I undersökningen ingår 16 länder, två nordiska (Sverige och Danmark), tre sydeuropeiska (Italien, Spanien och Portugal), fem östeuropeiska (Tjeckien, Polen, Estland, Ungern och Slovenien), samt sex väst- och centraleuropeiska länder (Tyskland, Nederländerna, Belgien, Frankrike, Schweiz och Österrike).

4 Aboderin 2004

offentliga institutioner fick huvudansvaret för äldres omsorg och försörjning. Den yngre generationen fick på så sätt en frihet att flytta bort från föräldrar och släkt och forma liv och vardag på egen hand. På samma sätt blev de äldre mindre beroende av söner, döttrar och barnbarn. I andra delar av Europa har denna förändring varit mindre påtaglig och vuxna barn har både juridiskt och faktiskt haft ett större ansvar för omsorgen om äldre släktingar.⁵

Många forskare menar att familjens betydelse i det moderna samhället underskattats.⁶ Familjerelationerna har visserligen förändrats, men förblivit viktiga även i länder med en stark offentligt finansierad omsorg om de äldre. En del forskare menar att familj och andra närstående kan få en mer positiv roll när samhället tar ansvar för den basala omsorgen och kontakterna mellan generationer bygger på frivillighet.⁷ Andra framhåller betydelsen av sociala kontakter utanför familjen och att många idag lever i andra konstellationer än kärnfamiljens, där flergenerationsfamiljen kan se ut på många olika sätt.⁸

Ett återkommande argument är att familjebanden blir svagare i den starka välfärdsstaten och att ensamheten är större i länder där familjeomsorgen förlorat sin centrala roll. I Italien, Spanien och Portugal, där familjens ansvar för de äldres omsorg varit en grundpelare, har närheten till den yngre generationen kanske lett till mindre ensamhet bland de äldre. Samtidigt har den familje-baserade omsorgen skapat ofrihet, framförallt för kvinnor som traditionellt tagit ett stort ansvar för omsorgen om åldrande män eller gamla föräldrar. Men Sydeuropa, har under de senaste decennierna genomgått stora förändringar och familjens och kvinnors ställning i samhället förändras. Frågan är därför hur väl den traditionella bilden av välfärdsmodeller och äldres sociala nätverk stämmer överens med situationen i olika delar av Europa.

Det sociala nätverket

Debatten om de sociala nätverkens roll för omsorg och stöd har framförallt handlat om familjen. Men äldres sociala nätverk sträcker sig utanför familjekretsen. Gamla arbetskamrater, vänner eller grannar kan många gånger vara väl så betydelsefulla kontakter. Därför handlar frågorna i SHARE om hushåll och familj, men också om andra personer i det sociala nätverket. Undersökningen försöker bland annat identifiera viktiga personer som, oavsett relation, ingår i

5 Haberkern & Szydlik 2010

6 Se t.ex. Rogerson et al. 1997; Bengtson 2001; Michelin & Mulder 2007; Aboderin 2004

7 Crowding out, crowding in Reil-Held 2006; Motel-Klingebiel et al. 2005

8 Bengtson 2001

de äldres sociala nätverk. Utgångspunkten är en fråga som framgångsrikt testats i tidigare undersökningar där den intervjuade får nämna de personer (högst sju) som man har diskuterat viktiga frågor med under de senaste tolv månaderna.⁹ Syftet är att få kunskap om vilka personer som verkligen är viktiga för de intervjuade och på så sätt att få en bild av det subjektiva sociala nätverket.

Resultaten visar på ganska små sociala nätverk av nära förtrogna bland de äldre i Europa. Drygt hälften av de intervjuade europeerna över 50 års ålder nämnde endast två eller färre personer som de hade talat med om viktiga saker med under de senaste tolv månaderna. Ungefär 20 % uppgav mer än fyra personer som de talat med om viktiga saker, medan 6 % svarade att de inte har en enda person som de talat med om viktiga saker.

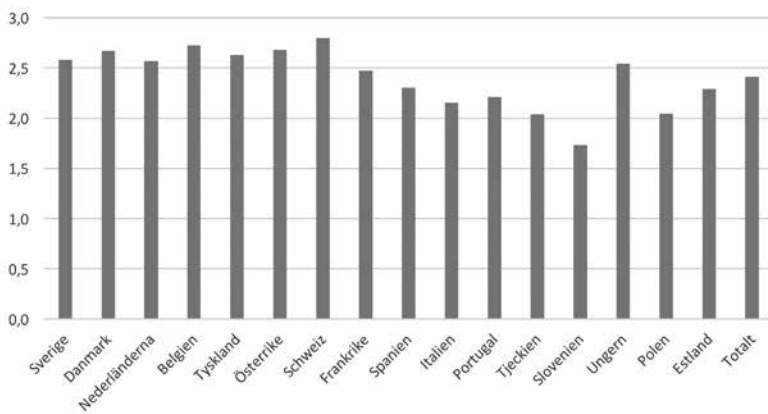
Om vi med socialt nätverk syftar på de personer som man är nära förtrogen med, har många äldre europeer uppenbarligen ett litet och ganska sårbart socialt nätverk. Men ganska få saknar helt någon att tala med om viktiga saker. Utöver detta nätverk av nära förtrogna har förstås många också en vidare krets av viktiga personer.

Inte oväntat visar resultaten på relativt stora skillnader mellan olika åldersgrupper. Med stigande ålder förändras det sociala nätverket då många viktiga personer försvinner. Föräldrar dör, syskon och vänner i samma generation insjuknar och går bort. Barnen kanske flyttar längre bort, och för dem som flyttar sent i livet kan band till grannar och vänner brytas. Med stigande ålder och hälsoproblem blir det också svårare att upprätthålla kontakter med dem som finns kvar. Bland personer över 75 års ålder är det dubbelt så vanligt att inte ha någon i sitt nära subjektiva sociala nätverk jämfört med personer mellan 50 och 64. De yngre (under 64 år) har i genomsnitt 2,6 personer i sitt nätverk av nära förtrogna, de äldre (över 75 år) 2,1 i genomsnitt.

Även könsskillnaderna är påtagliga. Kvinnor i Europa har ett betydligt större nätverk av nära förtrogna än män. Svenska kvinnor har ett vidare nätverk än genomsnittet i Europa, medan svenska män hamnar ungefär på samma nivå som män i övriga Europa. Här är alltså könsskillnaderna större i Sverige än i Europa som helhet. I takt med att männens livslängd ökar – snabbare än kvinnornas – kan gruppen ensamstående äldre män bli en växande utsatt grupp i Sverige och Europa.

De största subjektiva nätverken finner vi i några av de västeuropeiska länderna (se figur 1). De minsta nätverken finns i några länder i Öst- och Sydeuropa, där den familjebaserade modellen dominerar idag och där många

9 Denna metod har tidigare använts i andra europeiska surveyundersökningar, se Litwin et al. 2013; Cornwell et al. 2009.

Figur 1. Den genomsnittliga storleken på det subjektiva sociala nätverket (de som man talat om viktiga saker med under de senaste tolv månaderna)

Källa: SHARE våg 4

äldre bor hemma hos sin yngre släktingar. Skillnaderna i nätverkens storlek mellan länder är relativt små. Men skillnaderna mellan extremerna är betydande (Schweiz 2,8 och Slovenien 1,7 personer i genomsnitt i nätverket av nära förtrogna). Kanske kan dessa skillnader bero på att äldre i ett land som Slovenien blir bundna till familjen och i mindre utsträckning kommer i kontakt med personer utanför familjekretsen.

Resultaten visar att det subjektiva sociala nätverket av nära förtrogna personer oftast omfattar familjemedlemmar; drygt hälften för dem under 65 år, cirka två tredjedelar för dem som är äldre. Men intervjuaren visar även att de som ingår i hushållet inte alltid är de man har talat med om viktiga saker. Till exempel exkluderas en del äkta makar från nätverket av nära förtrogna. Istället är också vänner, grannar och arbetskamrater viktiga för många, inte minst bland de yngre äldre som har större möjligheter att delta i aktiviteter utanför hemmet. Många är kvar i arbetslivet och har i stor utsträckning sina vänner kvar i livet.

Vi finner också skillnader mellan länder med olika sociala strukturer och välfärdsmodeller. I Syd- och Östeuropa utgör familjemedlemmar inte oväntat den största delen av de sociala nätverken; där svarar cirka 60 % att familjen utgör hela det sociala nätverket. I de nordiska och västeuropeiska länderna har mer än hälften av de intervjuade andra än familjemedlemmar i sitt subjektiva nätverk av nära förtrogna.

Samma mönster visar sig när vi beräknar sannolikheten¹⁰ att ha en familje-

¹⁰ Sannolikheterna estimerade med kontroll för ålder och kön.

medlem i det sociala nätverket. Störst är sannolikheten i några länder i Öst- och Sydeuropa (Ungern, Polen och Italien). Medan sannolikheten att ha en vän i sitt sociala nätverk är störst i länderna i Nord- och Västeuropa. Skillnaderna mellan länder följer här det traditionella mönstret av familjeorienterade sociala relationer i Syd- och Östeuropa och en vidare orientering mot personer utanför familjen i Nord- och Västeuropa.

Geografisk närhet

Debatten om befolkningens åldrande handlar främst om växande försörjningsbörda och om de offentliga institutionernas svårigheter att finansiera pensioner, omsorg och vård. Men de demografiska processerna verkar också på familjenivå, i vänkretsen, på arbetsplatser och i grannskapet. När födelsealen sjunker, människor lever längre och många flyttar över region- och nationsgränser förändras familjestruktur och sociala nätverk. Antalet vuxna barn, barnbarn och syskonbarn blir färre,¹¹ och många äldre har sina anhöriga i andra landsändar eller länder.

Möjligheterna till stöd och kontakter påverkas förstås av familjernas storlek ålderssammansättning. Men också den geografiska närheten till släkt och andra personer i det sociala nätverket är betydelsefull. Även i dagens informations-samhälle är de fysiska avstånden viktiga.

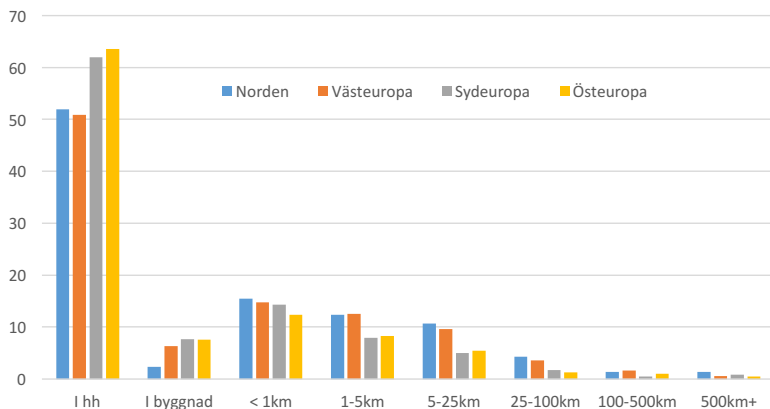
De sociala nätverkens geografi är också avgörande för beslut om att flytta eller att stanna kvar.¹² Äldres behov av omsorg kan bli ett hinder för den yngre generationens flyttningar, särskilt i länder med en familjebaserad omsorgsmodell. Äldre kan tvingas bryta upp när de yngre ska flytta.¹³ En vanlig föreställning är att släktingar, t.ex. vuxna barn och gamla föräldrar, i dagens rörliga samhälle hamnar längre från varandra än man gjorde förr. Men tidigare forskning från till exempel Sverige visar att avstånden under de senaste decennierna snarare minskat, eftersom allt fler människor bor i tätbefolkade miljöer och flyttar inom samma urbana region.¹⁴

¹¹ Antalet 55-åringar med barnbarn halverades i Sverige under perioden 1990-2005 (Lundholm & Malmberg 2010)

¹² Pettersson & Malmberg 2009; Mulder & van der Meer 2009 m.fl.

¹³ Bardone 2009

¹⁴ Malmberg & Pettersson 2007

Figur 2. Geografiskt avstånd till den närmaste personen i det subjektiva sociala nätverket (procent)

Källa: SHARE våg 4

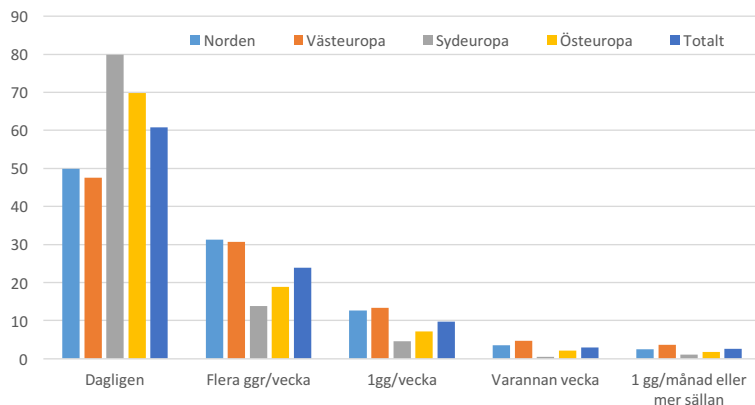
I vår jämförelse är de äldres avstånd till det sociala nätverket större i Sverige än i de andra europeiska länderna.¹⁵ I Sverige var det dubbelt så vanligt som i Syd- och Östeuropa att man inte hade någon från det nära sociala nätverket inom 1 kilometers radie. Delvis kan de längre avstånden i Sverige bero på den glesare befolkningsstrukturen. Men även i den tätbefolkade delen av Skandinavien – i Danmark – är avstånden till de äldres sociala nätverk större än genomsnittet i Europa. Valfärdsmodellerna tycks påverka avstånden mellan generationer och storleken på nätverken. I länder med familjeorienterat välfärdssystem har de äldre ett mindre men geografiskt närmare socialt nätverk.

Kontakt

Närhet är idag inte en förutsättning för kontakt, men inte heller en garanti för samvaro. Många yngre är bundna av arbete och andra aktiviteter och har kanske inte tid eller lust att umgås med eller ta hand om de äldre, även om de finns runt hörnet. Men många av de intervjuade äldre europeerna har inte oväntat sina viktigaste sociala kontakter inom hushållet eller bland familjemedlemmar. Över hälften av respondenterna har daglig kontakt med familjemedlemmar i det sociala nätverket (se figur 3). Den tätaste kontakten med familjemedlemmar finner vi i Sydeuropa (80 %) och Östeuropa (70 %), medan motsvarande siffror i Nord- och Västeuropa endast är cirka 50 %. På det stora hela så har syd- och östeuropeerna mer frekventa kontakter med sina sociala nätverksmedlemmar än äldre från Nord- och Västeuropa, trots att

¹⁵ Se även Hank 2007

nätverken är mindre. En viktig förklaring är förstås att de äldre många gånger är en del av hushållet i dessa länder och att omsorgen och stödet är anmodat både av normer och lagar. I de nordiska länderna där omsorgen är baserad på offentliga institutioner är äldres kontakter med personer i det sociala nätverket

Figur 3. Genomsnittlig kontakt med familjemedlemmar i det sociala nätverket (procent)

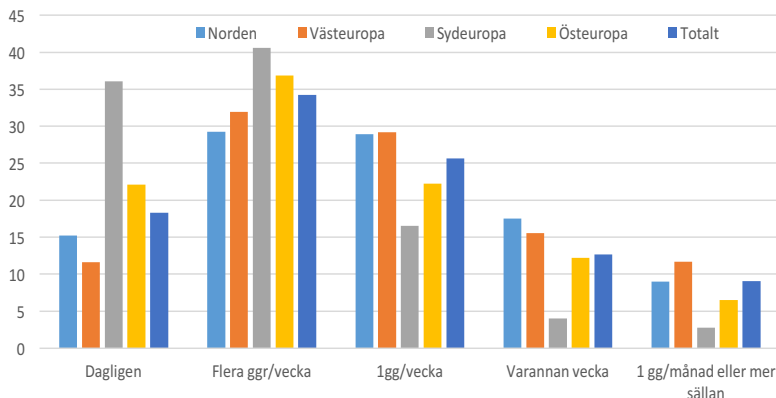
Källa: SHARE våg 4

mindre vanliga än i andra delar av Europa.

Men nätverken tar inte slut vid familjen. Också vänner och arbetskamrater är viktiga för de äldre europeernas sociala kontakter, inte minst för dem som bor ensamma. Även bland dem som inte har sina mest förtrogna inom hushållet är kontakterna med det sociala nätverket vanliga. Ungefär en femtedel hade daglig kontakt, och närmare 80 % minst en gång i veckan (se figur 4).

I denna grupp finner vi inga skillnader mellan dem som förvärvsarbetar och dem som står utanför arbetsmarknaden. Kontakter med de viktiga personerna i nätverket är lika vanliga i bägge grupperna. Avsaknaden av familjenätverk och arbetskamrater kompenseras på annat sätt, och man har istället relativt frekventa kontakter med andra personer i sitt sociala nätverk.

Resultaten bekräftar därmed en bild som framkommit i tidigare studier; att de yngre äldre oftare är socialt aktiva och på många sätt en viktig resurs för samhället. Kontakterna avtar med stigande ålder, och resultaten visar också att det finns många bland de äldre äldre som sällan har kontakter med personer i sitt sociala nätverk. Ensamheten bland de äldre är ett av de åldrande samhällets största problem. Inte minst i Skandinavien.

Figur 4. Genomsnittlig kontakt med vänner i det sociala nätverket (procent)

Källa: SHARE våg 4

Stöd

En viktig fråga i debatten om befolkningens åldrande rör de äldres tillgång till omsorg och vardaglig hjälp, men också möjligheterna till ekonomiskt stöd från samhället och familjen. I debatten beskrivs de äldre oftast som en börda. Men vi vet att många äldre, särskilt i gruppen yngre äldre, är viktiga för hjälp till såväl yngre (t.ex. barn och barnbarn) som äldre (t.ex. gamla föräldrar). Även högt upp i åldrarna ger äldre viktigt socialt och ekonomiska stöd till andra. Tidigare studier har bl.a. visat på ett positivt nettoflöde av resurser och omsorg från den äldre till den yngre generationen.¹⁶

Intervjusvaren bekräftar bilden av de äldre europeerna som såväl givare som mottagare av olika typer av stöd. De medverkande tillfrågades om den praktiska och ekonomiska hjälp (under de senaste tolv månaderna) som de har gett till eller fått av människor som de känner och som ingår i deras sociala nätverk.¹⁷ Bland de yngre äldre (50-64 år) uppgav 32 % att de gett hjälp i form av personlig assistans och praktisk hjälp till personer utanför hushållet, medan siffran för de äldre äldre (75 år och äldre) var 12 %.

Vi fann inga könsskillnader när det gäller att ge hjälp till personer utanför hushållet. Men som tidigare forskning visar¹⁸ är det fler kvinnor än män som ger personlig assistans till någon person inom hushållet (11 % jämfört med 5 %). Oftast handlar det om hustrur som ger assistans till sina makar. Störst könsskillnad hittade vi i Sydeuropa där dubbelt så många kvinnor som män

¹⁶ Fritzell & Lennartsson 2005

¹⁷ Frågor om praktisk och ekonomisk hjälp har enbart besvarats av de respondenter som är familjerespondent eller finansiell respondent.

¹⁸ Schmid et al. 2012

ger personlig assistans till någon inom hushållet. Betydelsen av familjebaserade omsorgen i Syd- och Östeuropa visar sig i intervjuvaren. Här är det vanligare att den personliga hjälpen kommer från någon inom hushållet, medan hjälp från personer utanför hushållet är vanligare i Nord- och Västeuropa. Behovet av personlig assistans och praktisk hjälp ökar förstås med ålder; ett mönster som förväntat återfinns i alla länder.

När det gäller ekonomiskt stöd¹⁹ inom det sociala nätverket är det mindre än 10 % som har erhållit ekonomisk hjälp eller gåvor från personer utanför hushållet. Andelen som gett ekonomisk hjälp är ungefär den samma. Det är framförallt de yngre äldre (50-64år) som har mottagit någon form av ekonomisk hjälp eller gåva, och de äldre äldre (65 år och uppåt) som har gett sådan ekonomisk hjälp eller gåva.

En viktig roll för många friska och pigga äldre är att ta hand om barnbarn. Av de äldre europeéer som intervjuats hade 44 % under den senaste tolv månaderna tagit hand om sina barnbarn regelbundet eller sporadiskt. De yngre äldre dominerar, och män var lika aktiva som kvinnor. Vanligast var barnbarnsomsorgen i Danmark och Sverige.

Sammanfattningsvis visar resultaten att både omsorg och ekonomiskt stöd i stor utsträckning går i bägge riktningar. "De äldre", när de definieras från 50 år och uppåt, framstår som en grupp som inte främst är en börda. De är istället en viktig resurs i det åldrande samhället.

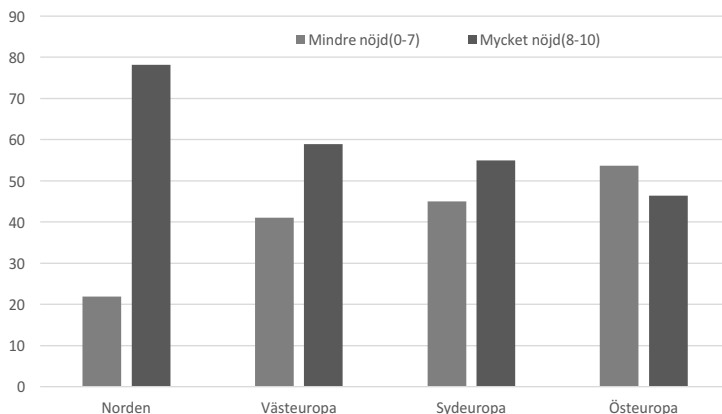
Nöjda?

Men i vilka länder är då de äldre europeéerna mest nöjd med sitt nätverk? Kanske skulle vi förvänta oss att de äldre i Syd- och Östeuropa med sina täta nätverk, eller de äldre i Västeuropa med sina stora nätverk skulle var mest nöjda. Resultaten visar dock något helt annat. Enligt intervjuvaren i SHARE är det i de skandinaviska länderna Sverige och Danmark som man är mest nöjd med sina sociala nätverk (se figur 5).

För att få en bild av vad som formar nöjdheten har vi analyserat hur nöjdhet med det sociala nätverket är statistiskt associerat med kön, utbildning, familjemedlemmar i nätverket, ekonomi, hälsa, boende i stad respektive landsbygd, allmän nöjdhet med livet och med att bo i europeiska länder med olika välfärdsmodeller (Syd-, Öst-, Väst- och Nordeuropa).

På europeisk nivå visar resultaten att män, högutbildade samt personer

¹⁹ Av de som har mottagit någon ekonomisk hjälp så har hälften mottagit denna hjälp av personer inom det subjektiva sociala nätverket. Något fler, 56 %, har gett ekonomisk hjälp till personer i det subjektiva sociala nätverket utanför hushållet.

Figur 5. Andel av respondenterna som är mycket nöjda med sitt sociala nätverk (procent)

Källa: SHARE våg 4

med ett litet socialt nätverk är mindre nöjda med sina nätverk. Bilden av de äldre männen som mer ensamma bekräftas ännu en gång. Att högutbildade är mindre nöjda kan bero på att de oftare flyttar och hamnar längre från de nätverk de byggt upp i eller utanför familjen.²⁰ Tidigare studie visar också att grupper med lägre socio-ekonomisk position kompenserar brist på andra resurser med tätare sammanhållning i sociala nätverk.²¹

Trots att de äldre äldre har betydligt mindre nätverk, är hög ålder inte associerat med ett större missnöje. Möjligen kan detta bero på att de äldre äldre tillhör en generation som oftare uttrycker en förnöjsamhet över livssituationen.

På individnivå är sannolikheten större att vara nöjd bland dem som har en större andel av familjemedlemmar i sitt subjektiva sociala nätverk. Analyserna visar vidare på ett svagt samband mellan ohälsa (självskattad) och ett missnöje med det sociala nätverket.

Jämförelsen mellan länder visar att de som bor i Västeuropa är väsentligt mindre nöjda med sitt sociala nätverk än de som bor i andra länder. Men också att de som bor i Öst- och Sydeuropa är mindre nöjda än dem som bor i Skandinavien. Denna skillnad består alltså även efter det att vi kontrollerat för en rad andra faktorer.

En förklaring kan vara att nordeuropeerna helt enkelt är mer nöjda med livet i stort generellt och därför också med sitt sociala nätverk, eller att de av något annat skäl tenderar att uttrycka större nöjdhet med livets olika sidor.

²⁰ Michielin & Mulder 2007

²¹ Silverstein 1995; Rogerson et al. 1997

I intervju svaren finner vi också att de intervjuade i de nordiska länderna är signifikant mer nöjda med sitt liv i allmänhet. Vi finner vidare att allmän nöjdhet med livet, inte oväntat, är associerat med att vara nöjd med sitt sociala nätverk. Men även när vi kontrollerar för att nordbor är mer nöjda med livet i stort så visar våra analyser att de dessutom är mer nöjda med sitt sociala nätverk, jämfört med de intervjuade i andra delar av Europa.

Slutdiskussion

Trots decennier av ekonomisk och politisk integration skiljer sig europeiska länder och regioner åt när det gäller välfärdsmodeller och sociala strukturer. Detta kan ha stor betydelse för hur olika länder och regioner kan möta de utmaningar som följer när befolkningen över hela Europa åldras. För de äldre är dagens och framtidens äldreomsorg en avgörande fråga. Särskilt när resurserna till en offentligt finansierad äldreomsorg tryter blir frågan om de familjebaserade och andra sociala nätverk viktig, och skillnaderna i de sociala nätverkens storlek, sammansättning och funktion spelar en stor roll.

Tidigare studier visar att nöjdhet med sociala nätverk har betydelse för allmänt välbefinnande, för hälsoutfall och för subjektivt skattad hälsa.²² Hur nöjda de äldre är med sitt sociala nätverk har därför haft stor betydelse för livssituationen i stort. Dessutom kan brist på ekonomiska resurser delvis kompenseras genom olika typer av stöd från starka och välfungerande sociala nätverk. En vanligt antagande i debatten har varit att samhällets ekonomiska utveckling åtföljs av individualisering och erosion av ömsesidiga sociala relationer. Det har också antagits att en mer utvecklad offentligt finansierad välfärdsmodell försvagar de ömsesidiga sociala relationerna. Vissa forskare har istället betonat att familjen och andra sociala nätverk har behållit sin starka roll för socialt och ekonomiskt stöd, även i länder med starka offentligt finansierade välfärdsinstitutioner. Ett argument är att familjen och andra delar av det sociala nätverket får en mer positiv roll när samhällsinstitutioner står för det mer basala stödet.

Den europeiska intervjuundersökningen SHARE ger en unik möjlighet att analysera och jämföra äldres sociala nätverk – utbredning, sammansättning och funktion – i olika europeiska länder. Vi har här visat på skillnader och likhet mellan länder i Europa med olika välfärdsmodeller och sociala strukturer.

Syftet har att inte bara varit att analysera det formella familje- och hushållsnätverket, utan att också försöka fånga de äldre europeernas subjektiva sociala nätverk av nära förtrogna personer. Resultaten visar att en stor grupp av äldre

22 Börsch-Supan et al. 2013; Pinquart & Sörensen 2000

europeéer har ett relativt begränsat nätverk av personer som man anförtror sig åt. Det gäller särskilt bland de äldre äldre, och i länderna i Öst- och Sydeuropa där familjebaserade omsorgsmodellen dominerar. Här utgör familjen en stor del av det sociala nätverket.

På många punkter bekräftar resultaten den traditionella bilden av familjens roll i Syd- och Östeuropa. Här är de äldres sociala nätverk mer tydligt orienterade mot familjen. Kontakten med personer i nätverket är tätare, man bor närmare personerna i nätverket, man får ett mer omfattande socialt och ekonomiskt stöd från personer i det sociala nätverket och framförallt från andra hushålls- och familjemedlemmar. Men det sociala nätverket är mindre än i de övriga europeiska länderna. Beroendet av familjen är större.

Resultaten visar att de största och mest mångsidiga nätverken finns i Västeuropa. Även i de skandinaviska länderna är nätverken förhållandevis stora. De rymmer i högre grad personer utanför familj och hushåll och ger en mångsidighet i de sociala relationerna

I länder med familjebaserad välfärdsmodell finner vi också de geografiskt och kontaktmässigt tätaste nätverken, medan nätverken med de största geografiska avstånden, minsta familjeinslaget och de glesaste kontakterna finns i de skandinaviska länderna (Sverige och Danmark). Resultaten indikerar att ensamheten är utbredd inte minst i Skandinavien, och att de äldre äldre och i viss mån männen hör till de utsatta grupperna.

Trots detta bekräftar resultaten inte den mer idylliska bilden av den familjebaserade modellen med sina täta kontakter. Istället är det i de skandinaviska länderna som de äldre i störst omfattning uppger att de är nöjda med sina nätverk. Här är nätverken mer orienterade mot andra personer än familjen. Här är kontakterna inte lika täta och de geografiska avstånden mellan personer i nätverken mindre. Kanske ger detta en frihet och frivillighet i relationer mellan generationerna som kan förklara att de äldre i de skandinaviska länderna, trots glesare kontakter, är mer nöjda med sina sociala nätverk än i andra delar av Europa.

Referenser

- Aboderin, I. (2004) Modernisation and ageing theory revisited: current explanations of recent developing world and historical Western shifts in material family support for older people. *Ageing & Society*, 24: 29-50.
- Bordone, V. (2009) Contact and Proximity of Older People to their Adult Children: A Comparison between Italy and Sweden. *Population, Space and Place*, 15: 359-380.
- Bengtson, V. L. (2001) Beyond the Nuclear Family: the Increasing Importance of Multigenerational Bonds. *Journal of Marriage and Family*, 63(1): 1-16.
- Börsch-Supan, A. (2013) *Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe (SHARE) Wave 4*. Release version: 1.1.1. SHARE-ERIC. Data set. DOI: 10.6103/SHARE.w4.111
- Börsch-Supan A., Brandt, M., Hunkler C., et al. (2013) Data Resource Profile: The Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe (SHARE). *International Journal of Epidemiology*, 42: 992-1001.
- Cornwell, B., Schumm, P., Laumann, E. O. & Graber, J. (2009) Social Networks in the NSHAP Study: Rationale, Measurement, and preliminary Findings. *Journal of Gerontology: Social Sciences*, 64B(S1): 47-55.
- Fritzell, J. & Lennartsson, C. (2005) Financial transfers between generations in Sweden. *Ageing and Society*, 25(06): 397 – 414.
- Haberkern, K. och Szydlik, M. (2010) State care provision, societal opinion and children's care of older parents in 11 European countries. *Ageing and Society*, 30(2): 299-323.
- Hank, K. (2007) Proximity and Contacts Between Older Parents and Their Children: A European Comparison. *Journal of Marriage and Family*, 69(1): 157-173.
- Litwin, H., Stoeckel, K., Roll, A. & Kotte, M. (2013) Social Network Measurement in SHARE Wave Four. I Malter, F. & Börsch-Supan, A.(red.) *SHARE Wave 4: Innovations and Methodology*. Munich: MEA, Max Planck Institute for Social Law and Social Policy.
- Lundholm, E. & Malmberg, G. (2010) Between elderly parents and grandchildren: geographical proximity and trends in four generation families. *Journal of Population Ageing*, 2(3-4):121-137.
- Malmberg, G. & Pettersson, A. (2007) Distance to Elderly Parents – Analyses of Swedish Register Data. *Demographic Research*, 17(23): 679-704.
- Michelin, F. & Mulder, C. H. (2007) Geographical distances between adult children and their parents in the Netherlands. *Demographic Research*,

17(22): 655-678.

- Motel-Klingbiel, A., Tesch-Roemer, C. & von Kondratowitz, H-J. (2005) Welfare states do not crowd out the family: evidence for mixed responsibility from comparative analyses. *Ageing and Society*, 25: 863-882.
- Mulder, C. H. & van der Meer, M. J. (2009) Geographical distances and support from family members. *Population, Space and Place*, 15: 381-399.
- Pettersson, A. & Malmberg, G. (2009) Adult Children and Elderly Parents as Mobility Attractions in Sweden. *Population, Space and Place*, 15: 343-357
- Pinquart, M. & Sörenson, S. (2000) Influences of Socioeconomic Status, Social Network, and Competence on Subjective Well-Being in Later Life: A Meta-Analysis. *Psychology and Ageing*, 15(2): 187-224.
- Reil-Held, A. (2006) Crowding out or crowding in? Public and Private Transfers in Germany. *European Journal of Population*, 22:263-280.
- Rogerson, P. A., Burr, J.A. & Lin, G. (1997) Changes in geographic proximity between parents and their adult children. *International Journal of Population Geography*, 3: 121-136.
- Schmid, T., Brandt, M. & Haberkern, K. (2012) Gendered support to older parents. Do welfare states matter? *European Journal of Ageing*, 9(1): 1-22.
- Silverstein, M. (1995) Stability and change in temporal distance between the elderly and their children. *Demography*, 32(1): 29-45.

Småbarnsfamiljers vardagsliv: Ska man dela lika på ansvaret för familj och försörjning?

En jämförelse mellan människors åsikter i Sverige och några länder kring Östersjön

Jonas Edlund och Ida Öun

När människor får barn blir frågor om jämställdhet och genus ofta extra framträdande. Föräldrarna ska till exempel bestämma hur föräldraledigheten ska delas upp och vem som senare ska hämta på dagis. Dessa beslut påverkas till viss del av individens specifika villkor och preferenser, men regler och normer i det omgärdande samhället har också stor betydelse. I det här kapitlet undersöker vi vad människor i allmänhet har för åsikter i frågor som rör barnfamiljers fördelning av omsorgsarbete och försörjning. Fem europeiska länder ingår i studien. Och även om dessa länder till viss del har mycket gemensamt, går åsikterna i frågor som rör genus och jämställdhet till stor del isär.

Föräldraskap och arbete

Att bli förälder är för många en omtumlande upplevelse. I de berättelser om hur det kan vara att bli förälder brukar innehållet kretsa kring *den lilla världen*, ett uttryck som i Sverige har förknippats med den svenske sociologen Hans Zetterberg.¹ ”När ett barn föds, föds också två föräldrar – och en familj. Att födas är ju totalt omvälvande för barnet, och även för föräldrarna vänder livet och något nytt öppnar sig. Ingenting blir sig likt, varken i vardagslivet eller på sikt. Tills nu har jag varit en dotter eller son. Nu är jag plötsligt både barn till

¹ Med begreppsparet den lilla och den stora världen färgade Zetterberg 1989 den svenska idédebatten under tidigt 1990-tal. Den lilla världen – som utgörs av familjen, släkten och vänskretsen står i skarp kontrast till den stora världen – dominerad av politik och marknad.

någon och förälder själv. Det är betydligt mer komplicerat och annorlunda.² ”Att bli förälder är en stor och omvälvande förändring i livet. Man får följa utvecklingen hos en ny människa och kommer mycket länge att vara en av de viktigaste personerna i sitt barns liv. Man kan som förälder bli överrumplad av alla starka känslor när man fått barn. Vanligtvis har man sett fram emot att få barn och känner stor glädje, men livet kan också kännas kaotiskt i början”.³

Bortsett från de känslor och personliga upplevelser mellan barn och förälder som citaten ovan ger uttryck för, innebär föräldraskapet även att man måste ta hänsyn till *den stora världens* regler och normer kring föräldraskap. Och frågor rörande genus och jämställdhet blir kanske mer betydelsefulla än de varit innan. Här är familjepolitikens utformning samt arbetsmarknadens krav och förmåner några av de faktorer som påverkar föräldrars önskemål och möjligheter att organisera sitt vardagsliv. Även om föräldraskapet för de allra flesta medför en livsstilsförändring, är denna i allmänhet än mer genomgripande för kvinnor. Kvinnor minskar oftare sin arbetstid, tar ut en större del av föräldraledigheten och tar överhuvudtaget ett större ansvar för barn och hushållsarbete.

I det här kapitlet ska vi titta närmare på vilka åsikter människor har till den här typen av frågor och överväganden. Vem bör ha huvudförsörjningsansvaret i en småbarnsfamilj? Hur bör föräldraledigheten fördelas mellan föräldrarna? Är det bättre med en tydlig rollfördelning – exempelvis att pappan är huvudförsörjare och mamman ägnar sig åt barnens väl och ve – eller bör föräldrarna dela lika på försörjnings- respektive omsorgsansvaret? Frågor som i hög grad har betydelse för jämställdheten både i familjerna och på samhällsnivå.

På bara några decennier har det hänt en hel del när det gäller frågor kring jämställdhet. De största förändringarna är att kvinnors arbetskraftsdeltagande har ökat markant samt att småbarnsmödrar arbetar i allt högre utsträckning, men även att mäns omsorgsansvar i viss utsträckning har förändrats.⁴ Den här utvecklingen har varit speciellt kännetecknande för Sverige och övriga Norden. Man kan därför lätt glömma bort att organiseringen av arbets- och familjelivet inte ser likadan ut överallt. Blickar man ut över Europa målas en ganska skiftande bild upp.⁵

I det här kapitlet ska vi jämföra på vilket sätt åsikter kring hur barnfamiljer⁶

2 www.psykologiguiden.se

3 www.1177.se

4 OECD 2014

5 Daly 2005; Lewis 2009

6 Familjer kan självklart se olika ut, men i det här kapitlet vänder vi fokus mot människors åsikter kring hur en barnfamilj med en mamma och en pappa bör organisera sitt arbetsliv och familjeliv.

bör organisera sitt familje- och arbetsliv skiljer sig mellan Sverige och ett antal länder i vår närhet: Danmark, Finland, Tyskland (uppdelat i öst och väst) och Polen. Dessa länder liknar varandra på många sätt. De är alla länder kring Östersjön och delar alltså en geografisk närhet, och de är alla industrialiserade kapitalistiska länder. Men de skiljer sig också åt gällande en rad faktorer som kan tänkas inverka på vilka åsikter man har kring mäns och kvinnors ansvar för omsorg respektive försörjning; landets ekonomiska utvecklingsnivå, religiositet, samt familjepolitikens utformning – vilket i sin tur påverkar kvinnors arbetskraftsdeltagande. En jämförelse mellan dessa länder gör att vi kommer kunna urskilja skillnader och likheter både inom Norden och mellan de nordiska länderna och andra kontinentaleuropeiska länder. Dessutom kommer vi kunna göra jämförelser mellan östra och västra Tyskland.

Skillnader och likheter mellan länderna: Ekonomiskt välstånd, religion och familjepolitik

I kölvattnet av det moderna samhällets framväxt – där demokratis genombrott jämte industrialiseringen är viktiga drivkrafter – tenderar vissa samhällstendenser att uppstå, och bland dessa finner vi politiska krav på att rättigheter inte ska skilja sig åt mellan olika sociala grupper, såsom kön, etnicitet och social klass.⁷ Och visst, när man ser ut i världen finns det fog för detta; medborg-erliga rättigheter synes både vara av bättre kvalitet och mer jämnt fördelade mellan olika grupper i rika länder jämfört med fattiga länder, inte minst när det gäller kvinnors och mäns livsvillkor.⁸ Utifrån detta resonemang förutspår vi att stödet för mer traditionella lösningar på hur familje- och arbetslivet bör organiseras är relativt sett svagare i rika länder jämfört med mindre rika länder.

I tabell 1, kolumn 1, redovisas de fem ländernas ekonomiska utvecklingsnivå. Polen uppvisar en betydligt lägre nivå av ekonomiskt välstånd jämfört med de övriga länderna. Man bör även ha i åtanke att västra Tyskland har en allmänt högre ekonomisk nivå jämfört med östra Tyskland.

Religion är en annan faktor som kan tänkas inverka på vilken familjemodell människor föredrar. Även om religion kan ta sig en mängd olika uttryck, är det få som skulle förneka att företrädare för olika religiösa organisationer snarare betonar skillnader än likheter mellan könen ifråga om försörjnings- respektive omsorgsansvar. Det finns därför fog att anta att religiöst präglade samhällen torde stödja en mer traditionell familjemodell i större utsträckning jämfört med sekulariserade samhällen. I tabell 1, kolumn 2, kan vi konstatera att Polen

7 Wilensky 2002:4

8 www.freedomhouse.org

Tabell 1. Religiositet, ekonomiskt välstånd, kvinnligt arbetskraftsdeltagande efter land

	Religiositet (a)	Ekonomiskt välstånd (b)	Arbetskraftsdeltagande kvinnor (c)
Danmark	4,0	42 086	78,6
Finland	6,7	38 655	78,3
Tyskland (väst)	20,1		
Tyskland (öst)	8,0		
Tyskland		40 901	76,3
Polen	69,8	22 162	66,4
Sverige	5,7	43 180	84,1

(a) Procentandel som besöker kyrka varannan vecka eller oftare.

Källa: ISSP 2012.

(b) GDP/capita PPP 2012 USD. (köpkraftskorrigerad)

Källa: World Bank online database.

(c) Arbetskraftsdeltagande bland kvinnor 25-64 år. Procent. 2012.

Källa: OECD online database.

Tabell 2. Barnfamiljers arbetstid efter land. Procent

	Danmark	Finland	Tyskland (väst)	Tyskland (öst)	Polen	Sverige
Båda heltid	59,0	58,7	12,3	41,1	50,2	55,7
Man heltid, kvinna 20-34 tim/v	25,3	11,7	31,0	27,8	9,5	20,9
Man heltid, kvinna 0-19 tim/v	7,7	17,8	50,6	26,7	30,5	13,9
Man deltid eller båda deltid	8,0	11,7	6,1	4,4	9,8	9,4
(n)	363	281	261	90	295	244

Källa: ISSP 2012. I urvalet ingår enbart par med hemmavarande barn.

är betydligt mer religiöst jämfört med de andra länderna. Där besöker nästan 70 procent en kyrka varannan vecka eller oftare. Bland de övriga fem ligger fyra på en relativt låg nivå. Där pendlar andelen mellan fyra och åtta procent. Västra Tyskland ligger högre, med 20 procent.

Familjepolitikens utformning kan också ha stor betydelse för människors

9 Den svenska bostadspolitik under uppbyggnaden av den moderna välfärdsstaten är ett annat tydligt exempel där företrädare för organiserade intressen sökte förändra människors åsikter och beteenden rörande hemmet och rummets funktioner (Perers, Wallin & Womack 2013).

10 De engelska vedertagna begreppen är "dual-earner model" samt "dual-earner/dual-carer model" (Korpi et al. 2013). För en diskussion om familjepolitiska modeller, se Korpi 2000; Korpi et al. 2013; Thévenon 2011.

syn på hur män och kvinnor bör fördela arbete och omsorgsansvar. Att genom politik försöka förändra människors beteenden och åsikter finns det många exempel på, däribland den svenska familjepolitiken.⁹ Genom att integrera jämställdhetsfrågor inom ramen för familjepolitiken har två politiska mål varit att dels öka förvärvsfrekvensen bland kvinnor, dels underlätta för människor att kombinera förvärvsarbete med familjeåtaganden.

I internationella studier brukar de nordiska ländernas familjepolitik klassificeras under beteckningen ”tvåförsörjarmodellen” eller ”jämställdhetsmodellen”, eftersom man genom familjepolitiken uppmuntrar att båda föräldrarna förvärvsarbetar samt att pappor tar ett mer aktivt föräldransvar.¹⁰ Den här typen av familjepolitik innebär till exempel rätt till offentlig barnomsorg på heltid från en låg ålder och en generös föräldraförsäkring både vad gäller tid och ersättning, som både mammor och pappor har tillgång till. Men även om de nordiska länderna ur ett brett perspektiv utgör en sammanhållen grupp, finns det vissa skillnader när det gäller utformningen av familjepolitiken och dess fokus och effekter på jämställdhet samt kvinnors förvärvsdeltagande. Tydligast bland dessa skillnader är en generellt lägre andel kvinnor på arbetsmarknaden och en lägre förekomst av deltidsarbete bland kvinnor i Finland; mer fokus på att involvera män i omsorgsarbete i Sverige genom införandet av så kallade ”pappamånader” i föräldraförsäkringen; större uttag av vårdnadsbidrag i Finland; samt ett starkt fokus på mammors förvärvsarbete inom dansk familjepolitik, bland annat genom en stor tillgång på dagisplatser för små barn.¹¹

I de flesta kontinentaleuropeiska länder, och däribland Tyskland, har den förda politiken snarare främjat en mer traditionell familjeform där småbarnsmammorna ofta stannar hemma. Genom skattelättnader och vårdnadsbidrag till familjer med endast en försörjare samt generösa allmänna barnbidrag främjas en familjeform där endast en person förvärvsarbetar.¹² I Tyskland har dock en del förändringar i familjepolitiken skett under senare år. Bland annat innebär den nya föräldralagsstiftningen att båda föräldrarna numera kan vara föräldralediga.¹³

Den polska familjepolitiken präglas av en syn på mammor som primära vårdnadsgivare för småbarn i första hand, inte som förvärvsarbetare. Tillgången till offentlig barnomsorg för barn under tre år är låg, och istället läggs fokus på att småbarnsmödrarna är hemma medan männen ensamt ska försörja hela

¹¹ Ellingsæter & Leira 2006; Ellingsæter 2003

¹² Korpi et al. 2013; OECD 2007

¹³ ILO 2014 Working Conditions Laws Database. ILO, Genève. www.ilo.org/dyn/travail

¹⁴ Robila 2010; Saxonberg & Sirovatka 2006

familjen. De har en relativt begränsad mammaledighet som följs av en lång och lågt betald föräldraledighet. Systemet uppmuntrar även ensamstående mammor att själva vara hemma med sina barn istället för att förvärvsarbeta genom att erbjuda dem ekonomiskt stöd.¹⁴

Effekter av den förda familjepolitiken reflekteras i den faktiska fördelningen av förvärvsarbete bland barnfamiljer. Tabell 2 visar att de bland nordiska barnfamiljerna arbetar en stor andel kvinnor och män heltid eller lång deltid. Polens avsaknad av flexibla lösningar när det gäller att kombinera arbete och familj för mammor avspeglas i att antingen arbetar kvinnor heltid eller så står de utanför arbetsmarknaden. Ungefär hälften av barnfamiljerna arbetar heltid, antagligen mer på grund av ekonomiska skäl än grundat i normer att även kvinnor bör bidra ekonomiskt till hushållet. Tabellen visar även att det också är vanligt förekommande att mannen är huvudförsörjare och kvinnans deltagande på arbetsmarknaden är ytterst begränsat. Men det är framförallt i västra Tyskland som en traditionell arbetsfördelning, där mannen har huvudansvar för försörjning och kvinnan för hem och barn, gör sig gällande. Männen där arbetar oftast heltid medan en stor andel kvinnor arbetar kort deltid, ofta endast ett fåtal timmar per vecka.

Det är dock ganska stora skillnader mellan västra och östra Tyskland när det gäller tillgången till barnomsorg och kvinnors deltagande på arbetsmarknaden. Kvinnor i de delar av landet som tidigare tillhörde Tyska Demokratiska Republiken (DDR) arbetar i större utsträckning heltid än kvinnor i västra delen, och dessa mönster är särskild tydliga bland småbarnsmödrar. Idealerna som rådde under sovjettiden innebar att kvinnor skulle förvärvsarbeta även under småbarnstiden. Och trots att hela Tyskland sedan återföreningen 1990 anammat den mer traditionella familjepolitiken lever dessa ideal till viss del kvar. Detta möjliggörs till stor del av att tillgången till offentlig barnomsorg även för små barn är högre i forna Östtyskland jämfört med i väst.¹⁵

Åsikter kring föräldraledighet, barnomsorg och arbete – förväntade skillnader mellan länder

Mot bakgrund av de resultat, argument och tidigare forskning på området som presenterades i förra avsnittet, är det troligt att människors åsikter kring fördelning av försörjning och omsorgsansvar varierar mellan länderna.¹⁶ Stödet för en traditionell uppdelning av pappans respektive mammas ansvar för

¹⁵ Konietzka & Kreyenfeld 2002

¹⁶ För närliggande forskning på området, se t ex Apparala et al. 2003;

Baxter & Kane 1995; Crompton et al. 2005; Scott et al. 1996; Sjöberg 2004

familjens försörjning och omsorg torde vara mest framträdande i Polen, följt av västra Tyskland. Det svagaste stödet för den traditionella lösningen bör vi återfinna i Sverige och därefter Danmark. Finland och östra Tyskland skulle enligt en denna hypotes placera sig i mitten på en sådan skala.

Fråga 1. *Tänk dig ett par som nyligen fått barn där båda föräldrarna hittills har arbetat heltid. Om båda föräldrarna har en liknande arbetssituation och rätt till betald föräldraledighet, hur tycker du att de borde dela upp föräldraledigheten mellan sig?*

- 1 ☐ Mamman borde ta ut hela föräldraledigheten, pappan borde inte ta ut någon föräldraledighet alls
- 2 ☐ Mamman borde ta ut det mesta av föräldraledigheten, pappan borde ta ut en mindre del
- 3 ☐ Mamman och pappan borde ta ut halva föräldraledigheten var
- 4 ☐ Pappan borde ta ut det mesta av föräldraledigheten, mamman borde ta ut en mindre del
- 5 ☐ Pappan borde ta ut hela föräldraledigheten, mamman borde inte ta ut någon föräldraledighet alls

Fråga 2a. *Tänk dig en familj med ett barn som ännu inte börjat skolan. Vilket tycker du vore det bästa sättet för dem att ordna sitt familje- och arbetsliv?*

- 1 ☐ Mamman är hemma och pappan arbetar heltid
- 2 ☐ Mamman arbetar deltid och pappan arbetar heltid
- 3 ☐ Både mamman och pappan arbetar heltid
- 4 ☐ Både mamman och pappan arbetar deltid
- 5 ☐ Pappan arbetar deltid och mamman arbetar heltid
- 6 ☐ Pappan är hemma och mamman arbetar heltid

Fråga 2b. *Och vilket sätt tycker du vore det minst önskvärda?*

- 1 ☐ Mamman är hemma och pappan arbetar heltid
- 2 ☐ Mamman arbetar deltid och pappan arbetar heltid
- 3 ☐ Både mamman och pappan arbetar heltid
- 4 ☐ Både mamman och pappan arbetar deltid
- 5 ☐ Pappan arbetar deltid och mamman arbetar heltid
- 6 ☐ Pappan är hemma och mamman arbetar heltid

Datamaterial och undersökta frågor

Data insamlades 2012 inom ramen för ”International Social Survey Programme” (ISSP). Samtliga urval är representativa för befolkningen i åldersspannet 18-80 år för respektive land. De två aspekter av föräldraskapet vi främst kommer att fokusera på är följande: (1) hur föräldraledigheten bör fördelas mellan mamman och pappan (fråga 1); samt (2) i vilken utsträckning mammor och pappor bör arbeta respektive vara hemma när man har småbarn (fråga 2a-b). Frågorna som ställdes i undersökningen samt de olika svarsalternativen presenteras nedan. Frågor som rör familjeliv och föräldraskap har länge ansetts vara en kvinnlig domän och detta har även präglat forskningen på området. Studier inom fältet har tidigare nästan enbart fokuserat på åsikter som rör kvinnors förvärvsarbete, till exempel om människor anser att kvinnor bör arbeta heltid eller deltid och huruvida familjen blir lidande om mamman arbetar heltid. ISSP:s undersökning 2012 ger dock möjlighet att undersöka människors åsikter kring både mäns och kvinnors förvärvsarbete och omsorgsansvar och hur dessa bör fördelas mellan könen. I och med detta kan bilden av människors attityder till jämställdhet i större utsträckning bli mer heltäckande, och skillnader mellan länder kan fångas in på ett mer nyanserat sätt.

Fördelning av föräldraledigheten – dela lika eller olika?

Frågan om hur föräldraledighet bör fördelas mellan nyblivna föräldrar förväntas fånga vad människor i de olika länderna tycker om kvinnors och mäns roller och ansvar när det gäller hem och försörjning. I tabell 3 redovisas fördelningen mellan de olika svarsalternativen för länderna.

I Sverige förekommer i stort sett bara två alternativ. En stor majoritet, ungefär 70 procent, anser att föräldrarna bör dela lika på föräldraledigheten, medan 28 procent föredrar att mamman tar ut den största delen av föräldraledigheten och pappan en mindre del. Även i Danmark och Finland är det dessa alternativ som är populärast, men fördelningen är jämnare. Lite förenklat kan man säga att ungefär hälften anser att föräldrarna ska dela lika på föräldraledigheten, medan den andra hälften tycker att mamman bör ta ut den större delen av föräldraledigheten och pappan en mindre del.

Liksom i Danmark och Finland anser ungefär hälften av invånarna i västra och östra Tyskland att föräldraledigheten ska delas lika. Stödet för en traditionell uppdelning är dock starkare i dessa länder; ungefär 15 procent anser att mamman bör ta ut hela föräldraledigheten och 35 procent anser att mamman bör ta ut den största delen av ledigheten och pappan en mindre del. I ljuset av Tysklands traditionella familjepolitik kan detta tyckas vara lite förvånande.

Tabell 3. Åsikter om hur föräldrar borde dela upp föräldraledigheten mellan sig efter land. Procent

	Danmark	Finland	Tyskland (väst)	Tyskland (öst)	Polen	Sverige
1. Mamman hela, pappan inte alls	5,3	3,3	15,8	13,9	32,8	1,2
2. Mamman mest, pappan liten del	47,5	52,8	33,0	39,7	33,4	28,2
3. Mamman och pappan halva var	45,9	43,7	50,6	45,3	33,5	70,3
4. Pappan mest, mamman liten del	0,9	0,0	0,4	1,1	0,3	0,4
5. Pappan hela, mamman inte alls	0,4	0,2	0,1	0,0	0,1	0,0
(n)	1048	909	930	459	986	855

Kanske kan detta resultat, tillsammans med de nyliga förändringar angående familjepolitiken som skett i och med införandet av en föräldraledighet som föräldrarna faktiskt kan dela mellan sig och debatten som förts kring denna reform, ses som en indikation på att synen på mäns och kvinnors roller och relationer i familjen och arbetslivet håller på att förändras.

I jämförelse med övriga länder i undersökningen framstår Polen som det mest traditionella. Ungefär en tredjedel anser att mamman borde ta ut hela föräldraledigheten själv. En tredjedel anser att mamman borde ta ut den största delen och pappan endast en mindre del, och en tredjedel anser att mamman och pappan borde dela lika på föräldraledigheten. I och med denna fördelning uppvisar Polen det jämförelsevis svagaste stödet för ett jämlikt uttag av föräldraledigheten. Med tanke på Polens konservativa familjepolitik förefaller dock stödet för jämn fördelning vara ganska högt.

Tidigare forskning om arbetsfördelning mellan män och kvinnor och attityder till jämställdhet har visat att åsikter i dessa frågor även varierar mellan grupper av individer inom länderna. I allmänhet finns en tendens att en individs sociala position hänger ihop med vilka åsikter man har. I många studier har det visat sig att individer med högre utbildning eller social klass har en mer positiv inställning till jämställdhet än individer med lägre utbildning eller social klass.¹⁷ Det har också visat sig att yngre människor tenderar att vara

17 Apparala et al. 2003; Baxter & Kane 1995; Kunovich & Kunovich 2008

18 Apparala et al. 2003; Sundström 1999

19 Baxter & Kane 1995; Kunovich & Kunovich 2008; Sundström 2001

mer positiva till jämställdhet än äldre,¹⁸ och att kvinnor är mer positiva till jämställdhet än män.¹⁹

Nästa steg av analysen är därför att undersöka vad olika sociala grupper i länderna tycker i frågan hur föräldraledigheten bör delas upp mellan föräldrarna. För att kunna studera detta på ett överskådligt sätt har de fem svarsalternativen kodats om till två kategorier. Den första kategorin består av de två första svarsalternativen, d.v.s. att mamman borde ta ut största delen eller hela föräldraledigheten. Den andra kategorin består av de tre övriga alternativen, vilket i praktiken innebär att föräldrarna bör dela lika eftersom en mycket liten andel av de svarande valt alternativ som innebär att pappan skulle vara hemma mer än mamman. Den första kategorin (att mamman ska vara hemma mer än pappan) får värdet 0 och den andra kategorin (föräldrarna borde dela lika) får värdet 100. I praktiken innebär denna kodning att siffrorna på den första raden i tabell 4 kan tolkas som procentandelen av respektive lands befolkning som anser att föräldrarna ska dela lika på föräldraledigheten.

I tabell 4 ser vi att ländernas värden naturligt nog följer mönstren som redovisats tidigare. Ytterligheterna utgörs av Sverige (73,8 procent) och Polen (34,2 procent). När det gäller könsskillnader är dessa enbart statistiskt signifikanta i Finland och västra Tyskland.²⁰ Kvinnor är mer positiva till att föräldrar delar lika på föräldraledigheten jämfört med män. Skillnaden mellan könen är ungefär 10 procentenheter.

Tabell 4. Stöd för delad föräldraledighet efter kön, ålder, utbildning per land. Procent

	Danmark	Finland	Tyskland (väst)	Tyskland (öst)	Polen	Sverige
Medelvärde	47,3	44,5	49,7	45,0	34,2	73,8
Kön	-	**	**	-	-	-
Män	-1,9	-5,6	-5,2	1,5	-2,8	0,7
Kvinnor	1,9	5,6	5,2	-1,5	2,8	-0,7
Ålder	**	**	-	-	-	-
18-24	10,6	13,0	0,1	-3,1	2,8	10,3
25-39	-6,6	0,6	-5,6	-4,3	2,1	-0,5
40-64	1,6	0,0	4,8	2,3	-2,2	-5,3
65-80	-5,6	-13,6	0,6	5,1	-2,7	-4,5
Utbildning	-	-	**	-	-	-
Kvartil 1 (hög)	1,7	2,1	11,5	2,2	5,2	0,6
Kvartil 2	0,8	-3,2	0,2	-2,7	-1,7	5,7
Kvartil 3	-4,8	-5,0	-5,5	3,7	-1,3	-5,3
Kvartil 4 (låg)	2,3	6,1	-6,3	-3,1	-2,3	-1,0
R ² (%)	1,5	3,0	3,4	0,8	1,1	1,8
(n)	1048	890	914	455	977	834

När det gäller åldersskillnader skulle man kunna tänka sig att äldre människor har mer konservativa attityder till frågor som rör genus och familj, och alltså därmed mer negativa till att föräldrar delar lika på föräldraledigheten, jämfört med yngre människor. Analysen visar dock att åldersrelaterade attitydmönster endast finns i Danmark och Finland, medan åldersskillnaderna inte är statistiskt signifikanta i de andra länderna. I Finland är stödet för en delad föräldraledighet mycket starkare bland de yngre åldersgrupperna jämfört med de äldre. Det skiljer hela 25 procentenheter mellan den yngsta och den äldsta gruppen. I Danmark är mönstret inte lika tydligt linjärt. Den grupp som är mest negativ till att föräldrar delar lika visar sig vara 25-39-åringarna, alltså den åldersgrupp som själva kanske har småbarn i hushållet. Även den äldsta gruppen är mer negativ till att föräldrar delar lika, medan den yngsta gruppen är mest positiv. Skillnaden mellan den yngsta och äldsta gruppens värde är ungefär 15 procentenheter.

Som sagt har tidigare forskning om attityder till jämställdhet visat att individers utbildningsnivå ofta har betydelse för deras attityder. Tendensen brukar vara att ju högre utbildning en individ har, desto mer jämställdhetsinriktad är man. När det gäller fördelningen av föräldraledighet visar vår analys dock att sådana utbildningsmönster endast gör sig gällande i västra Tyskland, där det skiljer ungefär 18 procentenheter mellan de med lägst utbildning (kvartil 4) och den grupp som har högst utbildning (kvartil 1).²¹

Sammantaget kan man säga att gruppskillnader baserade på kön, ålder och utbildning kanske är mindre framträdande än vad man kunde förvänta sig. Men i de få fall som skillnader kan observeras går de i förväntad riktning.

Organiseringen av arbets- och familjelivet: Vem ska göra vad?

Nu lämnar vi föräldraledighetsfrågan och vänder oss istället till frågan om hur människor anser att föräldrar till något äldre barn bör organisera sitt arbets- och familjeliv – alltså hur de bör dela upp ansvaret för försörjning och

20 Att en skillnad är statistiskt signifikant betyder något förenklat att en observerad skillnad i ett urval med stor sannolikhet även återfinns i populationen dvs. befolkningen i sin helhet. Följande signifikansnivåer används: ***= $p < 0,001$; **= $p < 0,01$; *= $p < 0,05$.

21 Utbildning mäts i antal år i utbildning. Variabeln har delats upp i fyra lika stora grupper (kvartiler). Kvartil 1 består av de 25 procent med högst utbildning; kvartil 4 av de 25 procent med lägst utbildning.

22 Modellen är specificerad på följande sätt (hierarkisk notation): $[Y^*2a, Y^*2b, Y^*x]$. Variabler: 2a, 2b = manifesta variabler (fråga 2a-b); Y = latent variabel; x = landsvariabel. Den valda 4-kusterlösningen representerar data mycket bra: L = 329,0; df = 152. I jämförelse med 1-kuster modellen reduceras L med 87,7 procent. En jämförelse mellan olika modeller (från 1-kuster till 5-kuster) visar att 4-kuster modellen har det lägsta BIC värdet. Alla bivariata error-korrelationer är icke-signifikanta.

omsorgsarbete mellan sig.

Då vi har två frågor som tar hänsyn till det *mest önskvärda* alternativet (fråga 2a) och det *minst önskvärda* alternativet (fråga 2b) angående hur pappan och mamman ska fördela ansvaret mellan hem och barn respektive försörjning, är det intressant att studera vilka som är de vanligaste kombinationerna av preferenser som människor har. Man kan urskilja två dimensioner i frågorna. Den ena rör hur stark orienteringen gentemot förvärvsarbete är, och den andra rör huruvida denna orientering skiljer sig åt om man tänker på mammor respektive pappor. Vi ska undersöka detta med hjälp av Latent Class Analysis (LCA), en metod som grupperar människor utifrån vilka preferensmönster de har. Metoden är sannolikhetsbaserad och söker identifiera vanliga, eller dominanta, mönster som finns i data, mer obskyra kombinationer av preferenser ignoreras. En analys visar att det finns fyra dominanta typer av

Tabell 5. Karaktäristika för fyra olika familjemodeller. Procent. n=4540

	Grupp 1	Grupp 2	Grupp 3	Grupp 4
	Deltids- modell	Hemmafru- modell	Heltids- modell	Jämställdhets- modell
<i>Mest önskvärda</i>				
<i>alternativet</i>				
Mamman hemma, pappan heltid	21	57	0	4
Mamman deltid, pappan heltid	66	29	33	2
Mamman och pappan heltid	0	11	66	8
Mamman och pappan deltid	13	2	0	82
Pappan deltid, mamman heltid	0	0	2	2
Pappan hemma, mamman heltid	0	0	0	1
<i>Minst önskvärda</i>				
<i>alternativet</i>				
Mamman hemma, pappan heltid	4	11	30	32
Mamman deltid, pappan heltid	3	7	2	0
Mamman och pappan heltid	71	28	2	61
Mamman och pappan deltid	5	5	36	3
Pappan deltid, mamman heltid	2	5	2	0
Pappan hemma, mamman heltid	14	45	28	4

Svarsalternativ med stöd av >25 procent är **fetade**.

Tabell 6. Fördelning av familjemodeller efter land. Procent

	Deltids- modell	Hemmafru- modell	Heltids- modell	Jämställdhets-modell	(n)
Danmark	55	0	35	11	976
Finland	49	15	27	9	696
Tyskland (väst)	77	16	2	6	879
Tyskland (öst)	46	8	40	5	382
Polen	6	80	13	1	915
Sverige	41	4	12	43	692

Svarsalternativ med stöd av >25 procent är **fetade**.

preferensmönster och dessa redovisas i tabell 5.²² Talen i tabellen anger sannolikheten att stödja varje svarsalternativ givet vilket grupp man tillhör. Låt oss ta människor i grupp 4 som exempel. Sannolikheten för att en person i denna grupp ska stödja alternativet att båda föräldrarna ska arbeta deltid är 82 procent. Sannolikheten för att man anser att det minst önskvärda alternativet är att båda föräldrarna ska arbeta heltid är 61 procent. Hemmafrumodellen ses inte heller som ett bra alternativ. Sannolikheten för att man tycker att detta är den minst önskvärda lösningen är 32 procent. Övriga svarsalternativ uppvisar överlag mycket låga sannolikheter.

Låt oss nu gå igenom vad som karakteriserar preferensmönstren för var och en av de fyra grupperna. Som vi tidigare sett föredrar människor i grupp 4 en lösning som man skulle kunna kalla *jämställdhetsmodellen*. Man är för ett delat ansvar både när det gäller förvärvsarbete och omsorg. Båda föräldrarna bör arbeta deltid och tillsammans ansvara för barn och hem. En traditionell ansvarsfördelning av försörjnings- och omsorgsansvar eller en lösning där båda arbetar heltid synes vara speciellt icke önskvärda lösningar bland människor i denna grupp. Människor i grupp 2 föredrar *hemmafrumodellen*. De stödjer en traditionell ansvarsuppdelning där pappan är familjeförsörjare och mamman sköter om hem och barn. Människor klassificerade till grupp 1 stödjer *deltidsmodellen*. Att båda föräldrarna skulle fortsätta att arbeta heltid anses inte vara en bra lösning. Man föredrar istället att mamman går ned i arbetstid och därigenom tar ett större ansvar för hem och barn. Människor i grupp 3 anser att *heltidsmodellen* erbjuder den bästa lösningen. Man ställer sig skeptisk till alla strategier som innebär reducerad arbetstid och anser istället att både mamman och pappan bör arbeta heltid.

Hur varierar då stödet för respektive familjemodell mellan länderna? Utifrån vad som tidigare nämnts i kapitlet finns det goda skäl att anta att det starkaste

stödet för hemmafrumodellen borde återfinnas i Polen. På motsvarande sätt torde stödet för jämställdhetsmodellen vara starkast i Sverige. Ifråga om stödet för heltidsmodellen är läget mer oklart, men det borde generellt vara starkare i Danmark och östra Tyskland jämfört med de andra länderna. När det gäller stödet till deltidsmodellen är det svårt att göra förutsägelser baserade på de fakta vi tidigare gått igenom. Dock synes det rimligt att mer traditionella länder uppvisar ett högre stöd för denna modell jämfört med mer progressiva länder.

I tabell 6 redovisas hur stödet för de fyra familjemodellerna ser ut i de olika länderna. Låt oss först se hur stödet för varje modell varierar mellan länder. Hemmafrumodellen är inte speciellt populär i något land förutom Polen, där 80 procent anser den vara den bästa lösningen. Näst populärast är modellen i västra Tyskland. Dock är det inte mer än 16 procent som stödjer den. Stödet för hemmafrumodellen är synnerligen svagt i Danmark och Sverige.

Deltidsmodellen är relativt populär i alla de undersökta länderna förutom Polen. Speciellt starkt stöd för denna modell återfinns i västra Tyskland, där drygt tre fjärdedelar anser att det här är den bästa lösningen. I Danmark, Finland, östra Tyskland och Sverige ligger stödet mellan 55 och 41 procent.

Heltidsmodellen är populärast i östra Tyskland och Danmark, följt av Finland. I övriga länder stödjer ungefär en tiondel eller färre av befolkningen denna lösning. Stödet för jämställdhetsmodellen är överlag svalt, förutom i Sverige där drygt 40 procent stödjer den. I Danmark och Finland anser ungefär 10 procent av befolkningen att denna modell är att föredra, i de övriga länderna är stödet än svagare.

Ett försök till rangordning av länder från det mest traditionella till det minst traditionella skulle kunna se ut som följande: Polen hamnar på en klar första plats då endast hemmafrumodellen erhåller starkt stöd; på andra plats hittar vi västra Tyskland där stödet främst finns för deltidsmodellen och i andra hand hemmafrumodellen; därefter följer Finland, Danmark och östra Tyskland. När det gäller den inbördes placeringen av dessa tre länder är det värt att beakta följande. I samtliga tre länder föredrar ungefär hälften av medborgarna deltidsmodellen. En skillnad mellan länderna är dock att stödet för heltidsmodellen är betydligt mer framträdande i östra Tyskland och Danmark jämfört med Finland. Detta i kombination med att hemmafrumodellen är jämförelsevis mer populär i Finland, medför att både Danmark och östra Tyskland framstår som mindre traditionella än Finland. Vi placerar Sverige som det minst traditionella landet. Även om deltidsmodellen erhåller starkt stöd, vilket är gemensamt för alla länder förutom Polen, åtnjuter jämställdhetsmodellen starkt stöd. Det är värt att notera att jämställdhetsmodellen framstår som ett

populärt alternativ enbart i Sverige. När vi relaterar resultaten till vad man skulle kunna förvänta sig finner vi en mycket god överensstämmelse. Polen och västra Tyskland föredrar de mest traditionella lösningarna och Sverige den minst traditionella lösningen. Kanske är det dock de observerade skillnaderna mellan de nordiska länderna som är mest förvånande. När människor i Danmark och Finland betonar att båda föräldrarna bör arbeta heltid, anser svenskar i större utsträckning att båda föräldrarna bör gå ned i arbetstid och därigenom ta ett mer delat ansvar för försörjning och barn.

Nu vänder vi fokus mot möjliga skillnader i hur stödet för de fyra familjemodellerna ser ut för olika sociala grupper inom länderna. Vi undersöker samma grupper som i frågan om föräldraledighet, och våra förväntningar på hur mönstren ser ut följer tidigare forskning på området, d.v.s. att individer med högre utbildning, yngre personer och kvinnor tenderar att vara mer negativt inställda till en traditionell fördelning av försörjning och omsorgsarbete jämfört med lågutbildade, äldre personer och män.

Tabell 7. Stöd till olika familjemodeller efter kön, ålder, utbildning – Sverige (n=672)

	Deltids-modell	Hemmafru-modell	Heltids-modell	Jämställdhets-modell
Medelvärde	39,3	4,3	13,2	43,3
Kön	*	***	*	***
Män	2,9	1,2	2,1	-6,2
Kvinnor	-2,9	-1,2	-2,1	6,2
Ålder	-	-	*	-
18-24	-4,7	-0,5	3,0	2,2
25-39	-0,3	-0,4	2,7	-2,0
40-64	1,6	0,3	-0,3	-1,5
65-80	3,5	0,7	-5,5	1,3
Utbildning	***	***	*	***
Kvartil 1 (hög)	-11,3	-1,4	2,3	10,4
Kvartil 2	-5,1	-1,8	-4,7	11,6
Kvartil 3	4,3	1,6	2,6	-8,6
Kvartil 4 (låg)	12,1	1,5	-0,2	-13,4
R ² (%)	7,3	6,4	3,4	10,7

När vi studerar gruppskillnaderna inom länderna är det viktigt se stödet för de olika familjemodellerna i relation till varandra i varje enskilt land, eftersom det kan vara så att olika familjemodeller kan motsvara det mest traditionella eller jämställda alternativet i olika länder. Ett exempel på det är att hemmafrumodellen är den mest traditionella i västra Tyskland, vilket gör att deltidsmodellen är ett mer jämställt alternativ. I Danmark däremot är stödet

för hemmafrumodellen så gott som obefintligt, vilket gör att deltidsmodellen istället framstår som det minst jämställda alternativet.

Att studera skillnader mellan olika sociala kategorier är intressant av flera anledningar. Av speciellt intresse när det gäller människors idealbilder över hur familjelivet ska organiseras är att gruppskillnader ibland kan berätta något om vilka aktuella alternativ som människor anser i realiteten står till hands. För att sådana tolkningar ska kännas trovärdiga finns det dock vissa kriterier

**Tabell 8. Stöd till olika familjemodeller efter kön, ålder, utbildning
- Danmark (n=976)**

	Deltids- modell	Hemmafru-modell	Heltids- modell	Jämställdhets- modell
Medelvärde	52,4	0,0	37,2	10,4
Kön	***	-	***	*
Män	-4,6	0,0	6,0	-1,4
Kvinnor	4,6	0,0	-6,0	1,4
Ålder	***	-	***	-
18-24	-12,3	0,0	12,5	-0,3
25-39	-0,9	0,0	1,8	-0,9
40-64	1,4	0,0	-2,7	1,3
65-80	11,7	0,0	-11,6	-0,1
Utbildning	***	-	***	***
Kvartil 1 (hög)	-10,8	0,0	5,3	5,5
Kvartil 2	-5,5	0,0	5,5	0,0
Kvartil 3	8,6	0,0	-5,9	-2,7
Kvartil 4 (låg)	7,6	0,0	-4,9	-2,7
R ² (%)	9,0	1,9	7,1	2,9

som bör vara uppfyllda. För det första bör observerade gruppskillnader ligga i linje med teoretiska antaganden. För det andra bör de mest markanta gruppskillnaderna röra ett fåtal modellalternativ, i idealfallet enbart två stycken. För det tredje bör gruppskillnaderna kring de två mest omstridda alternativen vara spegelvända. Om dessa kriterier är uppfyllda finns det goda skäl att anta man har identifierat de modeller som i den allmänna opinionens medvetande utgör de reella extremalternativen för hur småbarnsföräldrar bör organisera sitt familje- och arbetsliv.

Det finns några intressanta skillnader mellan länderna när det gäller vilka modeller som orsakar mest kontrovers. I Danmark och Sverige är det de två modeller som erhåller starkast stöd i respektive befolkning. I Sveriges fall mellan deltidsmodellen och jämställdhetsmodellen, i Danmarks fall mellan deltidsmodellen och heltidsmodellen. I västra Tyskland och Finland rör konflikten modeller som har ett relativt marginellt stöd i respektive befolkning; hemmafrumodellen och jämställdhetsmodellen. Vi börjar med att studera

dock större vikt vid de observerade skillnaderna baserade på utbildning och ålder än de observerade könsskillnaderna, eftersom de senare är markant svagare. Liksom i Sverige tycks Danmark ha lämnat hemmafrumodellen bakom sig. I båda länderna är deltidsmodellen det konservativa alternativet. När det gäller det progressiva eller jämställda alternativet går åsikterna isär. I Sverige är det jämställdhetsmodellen som vinner stöd, i Danmark är det heltidsmodellen som framstår som det progressiva alternativet.

I både Finland och västra Tyskland (tabellerna 9 respektive 10) är

**Tabell 9. Stöd till olika familjemodeller efter kön, ålder, utbildning
– Finland (n=680)**

	Deltids-modell	Hemmafru-modell	Heltids-modell	Jämställdhets-modell
Medelvärde	48,5	14,8	27,3	9,4
<u>Kön</u>	*	***	-	*
Män	-2,7	2,2	2,1	-1,6
Kvinnor	2,7	-2,2	-2,1	1,6
<u>Ålder</u>	-	**	-	-
18-24	-1,1	-3,6	2,4	2,3
25-39	-2,5	-0,8	1,0	2,3
40-64	-0,2	-0,3	1,1	-0,6
65-80	3,8	4,7	-4,5	-4,0
<u>Utbildning</u>	-	***	-	***
Kvartil 1 (hög)	-1,8	-3,8	-0,2	5,8
Kvartil 2	-0,6	-1,7	1,6	0,7
Kvartil 3	1,2	0,5	2,4	-4,2
Kvartil 4 (låg)	1,2	5,0	-3,9	-2,3
R ² (%)	1,2	8,5	1,4	5,5

**Tabell 10. Stöd till olika familjemodeller efter kön, ålder, utbildning
– Tyskland (väst) (n=861)**

	Deltids-modell	Hemmafru-modell	Heltids-modell	Jämställdhets-modell
Medelvärde	76,7	15,9	1,5	5,9
<u>Kön</u>	-	**	-	**
Män	-0,5	1,6	0,0	-1,2
Kvinnor	0,5	-1,6	0,0	1,2
<u>Ålder</u>	-	**	-	-
18-24	0,7	-2,8	0,1	1,9
25-39	1,5	0,7	-0,1	-2,1
40-64	1,1	-1,7	0,3	0,3
65-80	-3,3	3,7	-0,3	-0,1
<u>Utbildning</u>	-	***	-	***
Kvartil 1 (hög)	-1,7	-4,8	0,8	5,8
Kvartil 2	-0,2	-0,2	0,5	-0,1
Kvartil 3	2,7	0,5	-0,4	-2,8
Kvartil 4 (låg)	-0,8	4,6	-0,8	-2,9
R ² (%)	1,3	6,2	1,2	7,1

dessa länders konfliktmönster. Därefter övergår vi till att studera Polen och östra Tyskland.

Som vi kan se i tabell 7 rör sig konflikten i Sverige främst mellan jämställdhetsmodellen – som framstår som det progressiva eller jämställda alternativet med stöd främst från kvinnor och högutbildade – och deltidsmodellen, som representerar det konservativa alternativet där stödet är högre bland män och lågutbildade. Skiljelinjerna när det gäller hemmafrumodellen följer samma mönster, men de är inte speciellt framträdande. Allt sammantaget synes hemmafrumodellen ha spelat ut i sin roll i Sverige; det allmänna stödet för denna modell är svagt. Vad människor uppfattar som ytterligheter i hur man organiserar familjen med avseende på betalt och obetalt arbete handlar mer om jämställdhet mellan män och kvinnor där båda föräldrarnas aktiviteter inom både arbets- och familjesfären uppmuntras å ena sidan, och den andra ytterligheten där den traditionella uppdelningen består i att mamman tar ett större ansvar för familjen men fortfarande förvärsarbetar och pappan bär huvudansvaret för familjens försörjning å andra sidan.

I Danmark ser konfliktmönstren något annorlunda ut (tabell 8). Grupp-skillnaderna är som mest framträdande för de två populäraste modellerna – heltidsmodellen och deltidsmodellen. Om man lägger huvudfokus på de observerade skillnaderna mellan åldersgrupper och utbildningsnivå verkar det konservativa alternativet utgöras av deltidsmodellen och det mer jämställda alternativet av heltidsmodellen. Det är värt att notera att könsskillnaderna inte går i förväntad riktning; stödet för heltidsmodellen är starkare bland män än

**Tabell 11. Stöd till olika familjemodeller efter kön, ålder, utbildning
– Polen (n=906)**

	Deltids- modell	Hemmafru-modell	Heltids- modell	Jämställdhets- modell
Medelvärde	6,5	80,5	12,3	0,8
<u>Kön</u>	-	***	**	-
Män	-0,6	2,9	-2,3	0,1
Kvinnor	0,6	-2,9	2,3	-0,1
<u>Ålder</u>	***	**	-	*
18-24	3,2	-3,1	-0,9	0,8
25-39	-0,5	-1,8	2,1	0,1
40-64	-0,6	-1,3	2,2	-0,4
65-80	-2,2	6,2	-3,4	-0,5
<u>Utbildning</u>	**	***	***	-
Kvartil 1 (hög)	1,8	-8,7	6,4	0,5
Kvartil 2	0,4	0,0	0,1	-0,5
Kvartil 3	-0,6	3,3	-2,5	-0,2
Kvartil 4 (låg)	-1,6	5,4	-4,0	0,2
R ² (%)	4,7	9,5	5,7	1,8

bland kvinnor. Ifråga om deltidsmodellen är mönstret det motsatta. Vi fäster dock större vikt vid de observerade skillnaderna baserade på utbildning och ålder än de observerade könsskillnaderna, eftersom de senare är markant svagare. Liksom i Sverige tycks Danmark ha lämnat hemmafrumodellen bakom sig. I båda länderna är deltidsmodellen det konservativa alternativet. När det

Tabell 12. Stöd till olika familjemodeller efter kön, ålder, utbildning – Tyskland (öst) (n=378)

	Deltidsmodell	Hemmafru-modell	Heltidsmodell	Jämställdhetsmodell
Medelvärde	47,4	8,1	39,2	5,4
<u>Kön</u>	-	-	-	-
Män	-2,3	0,3	1,6	0,3
Kvinnor	2,3	-0,3	-1,6	-0,3
<u>Ålder</u>	-	-	-	-
18-24	6,4	-1,1	-5,7	0,4
25-39	1,5	-1,9	-0,5	0,9
40-64	-1,0	0,9	0,3	-0,2
65-80	-7,0	2,2	6,0	-1,2
<u>Utbildning</u>	-	-	-	-
Kvartil 1 (hög)	-2,1	-1,6	2,3	1,4
Kvartil 2	0,3	-1,0	2,2	-1,5
Kvartil 3	0,0	0,1	-0,1	0,1
Kvartil 4 (låg)	1,8	2,5	-4,4	0,1
R ² (%)	1,5	3,3	0,9	0,7

gäller det progressiva eller jämställda alternativet går åsikterna isär. I Sverige är det jämställdhetsmodellen som vinner stöd, i Danmark är det heltidsmodellen som framstår som det progressiva alternativet.

I både Finland och västra Tyskland (tabellerna 9 respektive 10) är deltidsmodellen det överlägset mest populära alternativet. Populariteten verkar inte vara beroende av social tillhörighet; alla gruppsskillnader, förutom en, är icke-signifikanta. Däremot kan vi observera vissa signifikanta skillnader när det gäller stödet för hemmafrumodellen och jämställdhetsmodellen; modeller som inte erhåller speciellt starkt stöd i respektive befolkning. I både Finland och västra Tyskland är stödet för hemmafrumodellen överrepresenterat bland män, lågutbildade och äldre. När det gäller jämställdhetsmodellen är relationerna de motsatta. De modeller som orsakar de största åsiktsskillnaderna utgörs alltså av de två ytterlighetsalternativen. De observerade mönstren i västra Tyskland och Finland kan sammanfattas på följande sätt: stora delar av befolkningen stödjer deltidsmodellen, men det finns krafter som vill förändra samhället från denna modell. Vissa strävar tillbaka mot en mer konservativ hemmafrumodell och andra rör sig mot den mer progressiva jämställdhetsmodellen.

Som vi kan se i tabell 11 är gruppskillnaderna i Polen tydligast när det gäller det alternativ som erhåller bredast stöd i befolkningen; hemmafrumodellen. Stödet för detta konservativa alternativ är jämförelsevis starkare bland män, äldre och lågutbildade. Men vilken modell ses som det huvudsakliga progressiva alternativet för de grupper som uppvisar ett betydligt svagare stöd för hemmafrumodellen, d.v.s. kvinnor, yngre och högutbildade? Här är bilden inte entydig. Vissa förespråkar deltidsmodellen som det progressiva alternativet, medan andra föredrar heltidsmodellen. Ett gemensamt drag när det gäller stödet för dessa båda modeller är att motståndet främst kommer från de äldre och lågutbildade. Sammanfattningsvis kan vi alltså konstatera att i Polen befinner sig ytterlighetsalternativen i betydligt högre grad på den konservativa planhalvan jämfört med alla övriga länder. I det polska kollektiva medvetandet tycks jämställdhetsmodellen vara otänkbar.

I östra Tyskland (tabell 12) kan inte några som helst signifikanta gruppskillnader mellan sociala kategorier observeras. Detta kan delvis bero på att urvalet är ganska litet för östra Tyskland, vilket gör skattningarna mer osäkra. Här tänker vi främst på de observerade skillnaderna mellan åldersgrupper, där yngre är mindre arbetsorienterade jämfört med de äldre. De äldre stödjer i större utsträckning heltidsmodellen, medan de yngre snarare förespråkar deltidsmodellen. En annan faktor som kan ha betydelse är de speciella förutsättningar som gjorde sig gällande under DDR-perioden, med en mycket stark norm om att alla medborgare skulle ingå i arbetskraften och att hushållens ekonomiska behov låg bakom det höga kvinnliga förvärvsdeltagandet. Normer kring vad som är manligt respektive kvinnligt beteende verkar inte varit kopplade till arbetskraftsdeltagande.²³

23 Javornik 2010

Avslutning

Frågor som rör familjeliv och föräldraskap har länge ansetts vara en kvinnlig domän och detta har även präglat forskningen på området. Följaktligen har forskningen fokuserat på attityder till och konsekvenser av kvinnors förvärvsarbete. Mäns beteende har därmed implicit framställts som statiskt och oföränderligt över tid. I ISSP:s undersökning 2012 inkluderades frågor om mäns roller och ansvar, och därför har vi nu möjlighet att undersöka människors åsikter kring både mäns och kvinnors förvärvsarbete och omsorgsansvar och hur dessa bör fördelas mellan könen. I och med detta kan bilden av människors attityder till jämställdhet i större utsträckning bli mer heltäckande, och skillnader mellan länder kan fångas in på ett mer nyanserat sätt.

I det här kapitlet har vi undersökt människors attityder i frågor som rör barnfamiljers fördelning av omsorgsarbete och försörjning. Två frågor stod i fokus; den första handlade om hur den betalda föräldraledigheten ska fördelas mellan mamman och pappan, och den andra handlade om hur småbarnsfamiljer bör organisera sitt vardagsliv, d.v.s. om både mamman och pappan bör arbeta heltid eller om någon förälder bör fokusera mer eller helt och hållet på omsorgen om barnen. Fem europeiska länder ingick i studien och resultaten visade att när det gäller frågor om genus och jämställdhet finns det stora skillnader mellan länderna. Den tydligaste skillnaden mellan länder visade sig gå mellan Sverige och Polen, där attityderna i Sverige är betydligt mer fokuserade på jämställdhet mellan könen medan attityderna i Polen präglas av en traditionell syn på fördelningen av försörjning och omsorgsansvar mellan män och kvinnor. När det gäller resultaten kring föräldraledighetsfrågan ansåg nära tre fjärdedelar av svenskarna att föräldrar bör dela lika. Motsvarande andel för Polen var drygt en tredjedel. I resterande länder ansåg knappt hälften att föräldrar bör dela lika på föräldraledigheten. Frågan kring hur föräldrar bör organisera sitt vardagsliv uppvisade en större variation mellan länderna. Dels kan vi se att Polen även här utmärker sig som det mest traditionella landet i och med sitt starka stöd för hemmafrumodellen. På andra plats hittar vi västra Tyskland, där stödet främst finns för deltidsmodellen och i andra hand hemmafrumodellen. Därefter följer Finland, Danmark och östra Tyskland. I samtliga tre länder föredrar ungefär hälften av medborgarna deltidsmodellen. Sverige framstår tydligt som det minst traditionella landet. Det är endast i Sverige som jämställdhetsmodellen framstår som ett populärt alternativ.

Intressant nog skiljde sig de nordiska länderna åt i relativt hög grad. Medan människor i Danmark och Finland betonar att båda föräldrarna bör arbeta heltid, anser svenskar i större utsträckning att båda föräldrarna bör gå ned i

arbetstid och därigenom ta ett mer delat ansvar för försörjning och barn. Det fanns även framträdande skillnader inom Tyskland. De observerade mönstren i östra Tyskland går hand i hand med den starka före detta östtyska normen om att alla oavsett kön skulle förvärvsarbeta. I före detta Västtyskland tenderade istället många kvinnor att helt eller delvis lämna arbetsmarknaden när de fått barn, vilket avspeglas i stödet för deltids- och hemmafrumodellen.

Mot bakgrund av resultaten ska vi avslutningsvis nämna något om hur vi uppfattar att ländernas kollektiva medvetande i de här frågorna står just nu, och om vart de är på väg. Svenskarna har tydligt lämnat hemmafrumodellen bakom sig och befinner sig just nu i någon sorts konflikt mellan den mer traditionella deltidsmodellen och det mer progressiva alternativet som utgörs av jämställdhetsmodellen. Med tanke på att det främst är yngre och högutbildade som stödjer jämställdhetsmodellen, tänker vi oss att stödet för denna modell kommer att öka i framtiden. Den danska situationen liknar i mångt och mycket den svenska, förutom att det mer progressiva alternativet där utgörs av heltidsmodellen.

Finland och västra Tyskland står stadigt med fötterna förankrade i deltidsmodellen, men det finns en grupp som försöker ta klivet tillbaka till hemmafrumodellen, medan en annan grupp snarare vill följa i de svenska fotspåren mot jämställdhetsmodellen. Med tanke på att det främst är de äldre och lågutbildade som stödjer hemmafrumodellen, förväntar vi oss att den framtida konflikten i dessa länder främst kommer att stå mellan jämställdhetsmodellen och deltidsmodellen i likhet med dagens svenska situation.

I både Polen och östra Tyskland ifrågasätts inte mäns huvudsakliga försörjningsansvar. I Polen stödjer en stor majoritet den konservativa hemmafrumodellen. De grupper som förespråkar förändring dras åt två olika håll, dels mot deltidsmodellen och dels mot heltidsmodellen. Jämställdhetsmodellen verkar inte ha trängt sig in i det polska kollektiva medvetandet, utan den ideologiska kampen mellan konservatism och progressivitet handlar snarare om kvinnors vara eller icke vara på arbetsmarknaden. I östra Tyskland däremot gäller inte frågan om kvinnor ska förvärvsarbeta eller inte, utan ifall de ska arbeta heltid eller deltid.

Referenser

- Apparala, M. L., Reifman, A. & Munsch, J. (2003) Cross-national comparison of attitudes toward fathers' and mothers' participation i household tasks and childcare. *Sex roles*, 48(5/6): 189-203.
- Baxter, J. & Kane, E. W. (1995) Dependence and independence: A cross-national analysis of gender inequality and gender attitudes. *Gender & Society*, 9(2): 193-215.
- Crompton, R., Brockmann, M. & Lyonette, C. (2005) Attitudes, women's employment and the domestic division of labour: A cross-national analysis in two waves. *Work Employment and Society*, 19(2): 213-233.
- Daly, M. (2005) Changing Family Life in Europe: Significance for State and Society. *European Societies*, 7(3): 379-398.
- Ellingsæter, A. L. (2003) The Complexity of Family Policy Reform: The Case of Norway. *European Societies*, 5(4): 419-443.
- Ellingsæter, A. L., & Leira, A. (2006) *Politicising Parenthood in Scandinavia*. Bristol: Polity Press.
- Gornick, J. C. & Meyers, M. K. (2003) *Families That Work: Policies for Reconciling Parenthood and Employment*. New York: Russell Sage Foundation.
- ILO Working Conditions Laws Database. ILO, Genève. www.ilo.org/dyn/travail.
- Javornik, J. (2010) *Exploring maternal employment in post-socialist countries. Understanding the implications of childcare policies*. PhD-Thesis, University of Southampton, UK.
- Konietzka, D. & Kreyenfeld, M. (2002) Women's employment and non-martial childbearing: A comparison between East and West Germany in the 1990's. *Population (english edition)*, 57(2): 331-57.
- Korpi, W. (2000) Faces of Inequality: Gender, Class and Patterns of Inequalities in Different Types of Welfare States. *Social Politics*, 7(2): 127-191.
- Korpi, W., Ferrarini, T., & Englund, S. (2013) Women's Opportunities under Different Family Policy Constellations: Gender, Class, and Inequality Tradeoffs in Western Countries Re-examined. *Social Politics*, 20(1): 1-40.
- Kunovich, R. M. & Kunovich, S. (2008) Gender dependence and attitudes toward the distribution of household labour: A comparative and multilevel analysis. *International Journal of Comparative Sociology*, 49(6):395-427.
- Lewis, J. (2009) *Work-Family Balance, Gender and Policy*. Cheltenham, UK: Edward Elgar.

- OECD (2007) Organisation for Economic Co-operation and Development. *Babies and Bosses - Reconciling Work and Family Life: A Synthesis of Findings for OECD Countries*, OECD: Paris.
- OECD (2014) *OECD Family Database*, OECD, Paris www.oecd.org/social/family/database
- Perers, M., Wallin, L. & Womack, A. (2013) *Vardagsrummet. En Plats för allt och alla*. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Robila, M. (2012) Family Policies in Eastern Europe: A Focus on Parental Leave. *Journal of Child and Family Studies*, 21(1): 32-41.
- Saxonberg, S. & Sirovatka, T. (2006) Failing family policy in postcommunist Central Europe. *Journal of Comparative Policy Analysis*, 8: 185-202.
- Scott, J., Alwin, D. F. & Braun, M. (1996) Generational changes in gender-role attitudes: Britain in a cross-national perspective. *Sociology - Journal of the British Sociological Association*, 30(3), 471-492.
- Sjöberg, O. (2004) The Role of Family Policy Institutions in explaining Gender role Attitudes: a Comparative Multi-level Analysis of Thirteen Industrialized Countries. *Journal of European Social Policy*, 14(2): 107-123.
- Sundström, E. (2001) Gender attitudes towards female employment in Germany, Italy, and Sweden. I Pfenning, A. & Bahle, T. (red.) *Families and Family Policies in Europe: Comparative Perspectives*. New York: Peter Lang.
- Sundström, E. (1999) Should mothers Work? Age and attitudes in Germany, Italy and Sweden. *International Journal of Social Welfare*, 8(3): 193-205.
- Thévenon, O. (2011) Family Policies in the OECD Countries: A Comparative Analysis. *Population and Development Review*, 37(1): 57-87.
- Wilensky, H. L. (2002) *Rich Economies*. Berkeley: University of California Press.
- Zetterberg, H. (1989) Ödesmakter och ideologier. *Svensk tidskrift*, vol. 4-5.

Att tillhöra en social klass: när medborgarna själva får välja

Lena Karlsson

Klass utgör ett begrepp som vanligtvis väcker en rad tankar och känslor hos individer, antingen då vi tänker på vår egen klass, vår klassbakgrund eller skillnader i livsvillkor mellan individer tillhörandes olika klasser. Forskningen har kunnat bekräfta klasstillhörighetens fortsatta betydelse inom en rad olika områden som sträcker sig från vaggan till graven: under uppväxten, i skolan, i arbetslivet, på fritiden samt för hälsa och dödlighet.¹ Till exempel är skolprestationerna lägre och utbildningstiden kortare bland individer vars föräldrar tillhör arbetarklassen (arbetarklassbakgrund)², och arbetare anser sig i lägre grad ha inflytande över det egna arbetet.³ Lika så är den självs kattade hälsan lägre bland arbetare.⁴

I vardagligt tal används begrepp som arbetarklass, medelklass eller överklass när vi talar om individer som tillhörandes olika klasser. Inom forskningen används ofta en mer fingeradig indelning som utgår från en färdigbestämmd uppsättning kriterier, vanligtvis utifrån yrke och den utbildningsnivå yrket kräver. Även om det finns skillnader mellan olika studier, vad gäller antalet klasser samt vilka grupper som ska tillfalla en viss klasskategori, brukar denna klassindelning benämnas ”objektiv” eller ”faktisk klasstillhörighet”, eftersom den utgår från yttre kriterier av klass. Ett annat sätt att studera social klass och dess betydelse i dagens samhälle är att undersöka i vad mån individerna själva anser sig tillhöra en samhällsklass, och i så fall vilken klass de anser sig tillhöra. Denna subjektiva eller egendefinierade klasstillhörighet vilken benämns *klas-sidentitet* utgör temat för detta kapitel. Vi ska titta på hur medborgare i fyra

1 För en översikt av klasstillhörighetens betydelse i dagens Sverige; se t ex Evertsson & Magnusson 2014; Oskarson, Bengtsson & Berglund 2010.

2 Hällsten 2010

3 SCB 2012

4 Kjellsson 2014

olika länder ställer sig till frågan om sin egen klasstillhörighet, hur väl den överensstämmer med vad forskare i allmänhet använder för kriterier för att dela in individer i klasser, vilken betydelse klassidentiteten har för hur man ser på samhällets sociala stratifiering och upplevelsen av konflikter mellan olika grupper, t ex mellan rika och fattiga.

Börjar vi med att titta på hur begreppet social klass och dess betydelse utvecklats över tid, såväl i Sverige som i andra välfärdssamhällen, framkommer både kontinuitet och förändring. Det är inte bara inom den offentliga och politiska debatten åsikterna gått isär utan även inom forskningen. Under nittioalet bedrevs livliga diskussioner angående klassbegreppets vara eller icke vara, där förespråkare för det senare alternativet ansåg att klass var ett ”utdött begrepp” för att beskriva skillnader i individers livsvillkor, handlingsmönster, identiteter etc.⁵ Särskilt ifrågasattes huruvida klass fortfarande kunde ses som en modern källa för identitetsskapande, ett ifrågasättande som säkerligen låg till grund för det ”nyväckta” intresse av klassidentitet som visade sig i en rad studier (företrädesvis brittiska) som bedrivits sedan början av 2000-talet.⁶

Klassidentitet är således individens egen känsla av tillhörighet med en samhällsklass men ska hållas skilt från det som vanligtvis benämns klassmedvetande, vilket förutom upplevelsen av att det finns skilda klasser och en klassidentitet även innefattar uppfattningen om att det finns motsättningar mellan klasserna som är grundat i deras skilda intressen.⁷ Klassidentiteten kan förstås som en del av individens *sociala identitet*, vilken utgår från hur individen ser på sig själv i relation till sitt samhälle och utgörs av samtliga grupper en individ anser sig tillhöra.⁸ Utifrån ett sådant synsätt kan klassidentiteten ses som en passiv identitet vilken genomkorsas av andra tillhörigheter (t ex kön och etnicitet), och där den specifika situationen och sammanhanget är avgörande för huruvida klassidentiteten blir en aktiv identitet som får betydelse för individens handlande, åsikter etc.

Utifrån ISSP:s enkätundersökning från år 2009 med temat ”Social ojämlikhet” kommer klassidentiteten i Sverige att jämföras med de tre länderna: USA, Storbritannien och Island. Länderna har dels valts utifrån var flest individer förväntas identifiera sig klassmässigt, där Sverige och Island oftare framställs som ”medelklassamhällen”, och dels utifrån hur mycket forskning som har bedrivits vad gäller klassidentitet i respektive land. I Sverige, USA

5 Clark & Lipset 1991; Pakulski & Waters 1996

6 Se till exempel Skeggs 2000; Southerton 2002

7 Breen & Rottman 1995

8 Bradley 1996

och Storbritannien har det bedrivits relativt omfattande studier kring klassidentitet under de senaste decennierna, medan ytterst få studier är utförda i Island sedan 1970-talet.⁹ Det sätt på vilket man ställer frågan om en individs klassidentitet har visat sig vara betydelsefullt för resultatet. Diskussioner har pågått om så kallade ”öppna svarsalternativ”, där individen själv får formulera och skriva ner den klass individen placerar sig i, eller ”fasta svarsalternativ” (arbetarklass, medelklass etc.) bäst fångar individens klassidentitet. Trots den nyansrikedom som öppna svarsalternativ kan ge så är problemet framförallt att kategorisera dessa svar på ett meningsfullt sätt. De fasta svarsalternativen som används här möjliggör jämförelser mellan såväl länder som över tid, och har visat på tydligare överensstämmelse med objektiv eller faktisk klasstillhörighet.¹⁰ Frågan som individerna fick besvara löd: *Man talar ju ibland om att det finns olika socialgrupper eller samhällsklasser. Om du själv skulle placera dig i en sådan samhällsklass, vilken av dessa skulle det vara?*

Tabell 1. Klassidentitet i Sverige, Island, Storbritannien och USA, år 2009, procent

	Sverige	Island	Storbritannien	USA
Underklass	1	2	3	4
Arbetarklass	24	12	40	36
Lägre medelklass	12	12	18	13
Medelklass	49	62	35	39
Övre medelklass	13	12	4	7
Överklass	1	-	-	1
Total	100	100	100	100

Är andelen som identifierar sig med medelklassen som förväntat större i Sverige och Island än övriga två länder? Av tabell 1 framkommer att medelklassen är den klasskategori som flest svenskar, islänningar men även amerikaner anser sig tillhöra, medan arbetarklassen utgör den kategori flest brittiska medborgare anser sig tillhöra (40 procent). I Sverige identifierar sig ungefär varannan individ med medelklassen (49 procent) medan andelen är betydligt högre för islänningarna (62 procent), och lägre för de amerikanska medborgarna (39 procent). Näst efter medelklassen utgör arbetarklassen den klasskategori svensk-

⁹ Gunnlaugsson & Galliher 2000; Oddsson 2010

¹⁰ Cigéhn 1997

arna och amerikanerna i störst utsträckning identifierar sig med; 24 procent bland svenskarna och 36 procent bland amerikanerna. Bland islänningarna är det en lika stor andel som identifierar sig med antingen lägre medelklassen eller övre medelklassen som med arbetarklassen (12 procent vardera). I likhet med vad tidigare och liknande studier av klassidentitet visat, är det endast en minoritet av medborgarna som identifierar sig med de två klasskategorierna: "underklassen" och "överklassen".¹¹ Vad gäller tidigare studier av klassidentitet i dessa fyra länder så tyder resultaten på att andelen som identifierar sig med arbetarklassen minskat under de senaste decennierna.¹²

Vad är det då som gör att vissa individer anser sig tillhöra exempelvis arbetarklassen medan andra anser sig tillhöra medelklassen? Tidigare forskning har visat att förutom vilken social klass individen faktiskt eller objektivt sett tillhör, så har den klass individen anser sig tillhöra visat sig bero på en rad faktorer, där utbildningsnivå, inkomst och klassbakgrund (ofta definierat som faderns klasstillhörighet under uppväxten) är de vanligaste.¹³ Men om det nu är så att de som objektivt sett tillhör en klass, t ex arbetarklassen, faktiskt inte själva anser sig tillhöra denna klass, varför är det då relevant att studera individers klassidentitet? En del av den kritik som förts fram vad gäller klassidentiteten som studieobjekt är den svaga kopplingen mellan den klass individen *själv* anser sig tillhöra och den objektiva (eller forskardefinierade) klasstillhörigheten.¹⁴ Det finns goda skäl att ifrågasätta ett sådant påstående, i alla fall när det gäller svenska förhållanden där klasstillhörigheten visat sig vara av stor betydelse för klassidentiteten. Exempelvis har svenska arbetare i relativt stor utsträckning ansett sig tillhöra arbetarklassen. Detta har bland annat förklarats med arbetarrörelsens starka framväxt under 1900-talet, en vital klasspolitik och starka fackföreningar i Sverige.¹⁵

Att den subjektiva klasstillhörigheten inte alltid följer den objektiva gör det angeläget att studera i vilka situationer och sammanhang som känslan av klasstillhörighet är av större betydelse än den objektiva och vice versa. Även om klassidentiteten förväntas påverkas av en rad faktorer som utbildning, klassbakgrund, kön och inkomst, ska vi här titta närmare på just relationen mellan objektiv klass och subjektiv klass i dessa fyra länder.

¹¹ Evans et al. 1992

¹² Karlsson 2005; Oddsson 2010

¹³ Bengtsson & Berglund 2010; Cigéhn 1997; Karlsson 2005

¹⁴ Kingston 2000

¹⁵ Wright 1997

Relationen mellan objektiv och subjektiv klasstillhörighet

Börjar vi med att titta på hur andelen arbetare som identifierar sig med arbetarklassen ser ut i respektive land, visar tabell 2 att andelen är störst i Storbritannien och USA (63 % respektive 60 %). I Sverige är det ungefär hälften av arbetarna (53 procent) som anser sig tillhöra arbetarklassen

Tabell 2. Relationen mellan klasstillhörighet¹⁶ och klassidentitet, 2009, procent

	Arbetare	Lägre/mellan tjm	Högre tjm	Företagare
<i>Sverige</i>				
Arbetarklass	53	23	6	12
Lägre medelklass	11	20	10	8
Medelklass	30	51	63	48
Övre medelklass	6	6	21	32
Total	100	100	100	100
<i>Island</i>				
Arbetarklass	31	15	3	10
Lägre medelklass	17	13	9	9
Medelklass	49	65	70	65
Övre medelklass	3	7	18	16
Total	100	100	100	100
<i>Storbritannien</i>				
Arbetarklass	63	47	22	26
Lägre medelklass	17	17	19	20
Medelklass	18	32	52	47
Övre medelklass	2	4	7	7
Total	100	100	100	100
<i>USA</i>				
Arbetarklass	60	42	25	36
Lägre medelklass	13	15	13	15
Medelklass	26	38	50	39
Övre medelklass	1	5	12	10
Total	100	100	100	100

¹⁶ Klasstillhörighet är indelat utifrån EGP (Erikson-Goldthorpe-Portocarero) klassschema.

medan motsvarande andel bland isländska arbetare är 31 procent. Jämför vi hur arbetarklassidentiteten förändrats över tid i Sverige så är arbetarklassidentiteten hos svenska arbetare år 2009 i samma nivå som år 2000, lägre än under mitten av nittioalet, men högre än vad som påvisades i början av nittioalet.¹⁷ Därmed kan man inte dra slutsatsen att arbetarklassidentiteten bland arbetare minskat kontinuerligt över tid. Snarare tycks den visa på fluktuationer vilka bl a kan förklaras utifrån konjunkturella förhållanden; d v s i tider med god ekonomi och låg arbetslöshet har arbetarklassidentiteten bland gruppen av arbetare minskat, för att sedan öka under perioder av lågkonjunktur.¹⁸ I tidigare studier har arbetarklassidentiteten bland isländska arbetare visat sig låg och lägre än i många andra länder, vilket förklarats med en historia av mer jämlika klassförhållanden.¹⁹ Även här har vi kunnat se att en relativt låg andel isländska arbetare vilka identifierar sig med arbetarklassen i jämförelse med motsvarande andelar i övriga tre länder.

Tittar vi närmare på medelklassidentiteten ser vi att denna ökar i samtliga fyra länder när vi går från kategorin arbetare till högre tjänstemän, för att sedan bli lägre bland gruppen av företagare. Till skillnad från övriga klasskategorier utgör företagarna en mer heterogen grupp vad gäller utbildningsnivå, samtidigt som de kan vara verksamma inom en rad skilda verksamhetsområden och vara ensamföretagare till att ha några få eller många anställda. Detta gör att klassidentiteten hos gruppen av företagare är mer svårtolkad och inte följer lika förväntade mönster som för övriga klasskategorier. Intressant är att 36 procent av företagarna i USA anser sig tillhöra arbetarklassen medan motsvarande andel hos svenska företagare är 12 procent (där 32 procent istället identifierar sig med övre medelklassen).

Sammantaget visar resultaten att klassidentiteten i relativt stor utsträckning följer den klass man objektivt sett tillhör, men även att det finns stora skillnader mellan länderna.

Hur uppfattas den sociala stratifieringen?

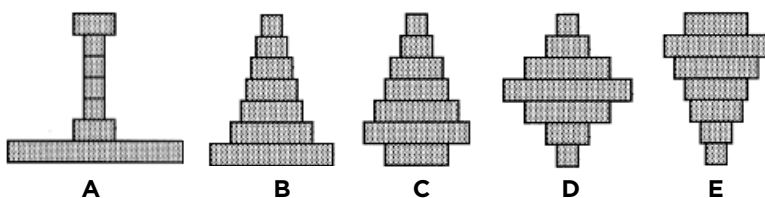
Förutom att studera olika bakgrundsfaktors betydelse för känslan av klass-tillhörighet kan klassidentiteten ställas i förhållande till olika typer av attityder, beteenden och åsikter om samhället. Vad innebär en arbetarklassidentitet

17 Karlsson 2005

18 Ibid

19 Oddsson 2010

i jämförelse med en medelklassidentitet i förhållande till hur man ser på samhällets sociala stratifiering och var man anser att flest individer befinner sig i samhällets sociala struktur? Kan den påfallande lägre andelen individer med arbetarklassidentitet i Island finna sin förklaring i att islänningar har ett delvis annorlunda synsätt på Island som klassamhälle och var flest individer befinner sig? I ISSP 2009 fick deltagarna titta på fem olika bilder av samhällets uppbyggnad och välja den bild som bäst motsvarade samhället idag (se figur 1). Frågan som ställdes löd: *Vilken typ av samhälle är dagens (det specifika landet)? Vilket diagram beskriver detta bäst?*

Typ A: En liten elit i toppen, några få i mitten och den stora massan på botten.

Typ B: Ett samhälle som ser ut som en pyramid, med en liten elit i toppen, fler i mitten och de flesta på botten.

Typ C: Ett samhälle som ser ut som en pyramid förutom att det finns ganska få på botten.

Typ D: Ett samhälle där de flesta befinner sig i mitten.

Typ E: Ett samhälle där många är nära toppen, och bara några få är på botten.

Figur 1. Olika samhällstyper enligt ISSP 2009

Bilderna till figur 1 utvecklades i slutet av 1970-talet som ett sätt att studera hur individer uppfattar den sociala stratifikationen i samhället, i huvudsak de klassmässiga förhållandena.²⁰ De fem bilderna/typerna varierar från samhälle A, där majoriteten av invånarna finns i botten och toppen utgörs av en liten elit, till samhälle E, där majoriteten befinner sig i nära toppen och endast en liten andel återfinns på botten. Dessa fem typer av samhällen kan även användas för att återspegla den grad av ojämlikhet som man uppfattar finns i samhället, där A skulle utgöra det mest ojämlika samhällena och D och

20 Evans et al. 1992

E de mest jämlika.²¹ I förhållande till klassidentiteten kan dessa bilder visa på vilken typ av samhälle individen refererar till när denna/denne ger sig själv en tillhörighet i klasstrukturen.

Tabell 3. Medborgarnas syn på vilken samhällstyp som bäst karaktäriserar dagens samhälle år 2009, procent

	Sverige	Island	Storbritannien	USA
Typ A-majoriteten på botten	7	10	15	17
Typ B-pyramid	23	19	42	39
Typ C-pyramid, men få på botten	30	19	19	15
Typ D-majoriteten i mitten	38	48	21	26
Typ E-många vid toppen, få på botten	2	4	3	3
Total	100	100	100	100

I tabell 3 kan vi se en tydlig skillnad i uppfattning av dagens samhälle mellan de två nordiska länderna och USA respektive Storbritannien. Den samhällstyp som både svenskar och islänningar i störst utsträckning anser karaktäriserar respektive land bäst är samhälle D, det vill säga ett samhälle där majoriteten befinner sig i mitten och ett fåtal återfinns i toppen eller botten. I båda länderna följs samhälle D av samhälle C och B. Uppfattningen att flest befinner sig i mitten (typ D) delas i större utsträckning av islänningar (cirka tio procentenheter fler), medan svenskarna i större omfattning anser att typ C bäst skildrar dagens samhälle. Frågan om samhällstyp fanns även med i undersökningen från 1999 där Sverige men inte Island ingick (ISSP "Social ojämlikhet III"). En jämförelse mellan dessa två år visar att en något större andel av svenskarna anser att typ D bäst karaktäriserar det svenska samhället år 2009 (38 procent år 2009 och 33 procent år 1999).

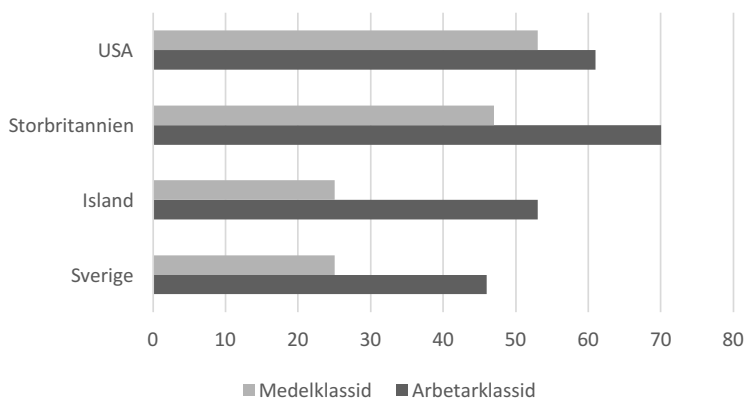
För medborgare i USA och Storbritannien är det istället samhället B (liten elit, fler i mitten och flest på botten) som flest anser karaktäriserar dagens

²¹ Ibid

samhälle, följt i båda länderna av samhälle D. I USA hade 24 procent svårt att avgöra vilken typ av samhälle som bäst karakteriserade dagens samhälle, en andel som säkerligen förklaras av landets storlek och uppfattningar av att det råder skillnader i samhällstyp mellan olika delstater.

Hur man ser på dagens samhälle i förhållande till klassidentitet

Så långt har vi sett att det råder skillnader såväl mellan länderna som inom länderna i förhållande till hur man ser på dagens samhälle. Om vi väljer att slå ihop de två samhällstyperna A och B till en kategori och studerar hur klassidentiteten (arbetarklass respektive medelklassidentitet) hänger samman med bilden av ett samhälle som har en stor skevhet och flest individer på botten får vi följande resultat, vilka presenteras i figur 2.

Figur 2. Relationen mellan klassidentitet och uppfattningen att samhället präglas av stor skevhet (flest på botten), procent

I samtliga fyra länder framkommer skillnader utifrån den klasskategori man identifierar sig med i förhållande till hur man anser att samhället präglas av en stor skevhet där flest människor återfinns på botten. För samtliga länder hänger en arbetarklassidentitet samman med att i större utsträckning anse att samhället präglas av en stor skevhet. Procentuellt är skillnaden utifrån klassidentitet störst i de två nordiska länderna, där det är ungefär dubbelt så vanligt bland individer med en arbetarklassidentitet att anse att samhället präglas av stor skevhet som bland individer med en medelklassidentitet. Tit-tar vi på övriga två länder är samstämmigheten större mellan individer med

arbetarklassidentitet och medelklassidentitet, vilket kan förklaras med att man generellt anser att typ B bäst beskriver dagens samhälle.

Hur man uppfattar konflikter mellan olika grupper i samhället i förhållande till klassidentitet

Vi har sett att det råder skillnader såväl mellan länder som mellan individer med en arbetarklassidentitet respektive medelklassidentitet i förhållande till hur man ser på den sociala stratifikationen i samhället. Vi ska här gå vidare med att se hur medborgarna i de olika länderna anser att det finns konflikter mellan olika grupper i samhället: mellan rika och fattiga, mellan arbetarklassen och medelklassen samt mellan individer i toppen respektive botten av samhället. Frågan som användes löd: *I alla länder finns det skillnader eller till och med konflikter mellan olika sociala grupper. Enligt din uppfattning, hur stora motsättningar är det i (det specifika landet) mellan...*

Tabell 4. Uppfattningar om konflikter mellan olika grupper i samhället fördelat efter klassidentitet, 2009, procent

	Sverige		Island		Storbritannien		USA	
	Arb.	Medel	Arb.	Medel	Arb.	Medel	Arb.	Medel
<i>Rika/fattiga</i>								
Mkt starka	14	4	8	2	10	5	19	12
Starka	36	27	17	13	38	31	44	45
Inte starka	47	65	64	72	44	58	33	40
Inga mots	3	4	11	13	8	6	4	3
Total	100	100	100	100	100	100	100	100
<i>Arbetar-/medelklass</i>								
Mkt starka	3	1	2	-	3	2	8	4
Starka	22	8	13	5	24	18	23	17
Inte starka	66	77	61	67	61	67	57	66
Inga mots	9	14	24	28	12	13	12	13
Total	100	100	100	100	100	100	100	100
<i>Toppen/botten</i>								
Mkt starka	29	15	15	7	17	9	32	27
Starka	43	43	28	24	46	45	43	43
Inte starka	27	39	48	57	32	41	20	27
Inga mots	1	3	9	12	5	5	5	3
Total	100	100	100	100	100	100	100	100

I samtliga länder anser individer med en arbetarklassidentitet i större utsträckning att det råder mycket starka eller starka konflikter mellan olika sociala grupper i samhället. I Sverige blir skillnaderna utifrån klassidentitet särskilt tydliga vad gäller uppfattningen att det existerar mycket starka eller starka konflikter mellan rika och fattiga, samt mellan arbetarklassen och medelklassen. För övriga länder framkommer inte lika tydliga skillnader utifrån klassidentitet i förhållande till de tre typerna av konflikter som här studerats.

I USA uppfattar en majoritet att det råder starka eller mycket starka konflikter mellan rika och fattiga, detta oavsett klassidentitet, medan konflikter mellan individer i samhällets toppen respektive botten utgör den typ av konflikt majoriteten av svenskar och briter upplever som tydligast. I jämförelse med övriga länder upplever en större andel islänningar att det inte råder några motsättningar alls mellan de olika sociala grupperna, detta blir särskilt tydligt för uppfattningen om konflikter mellan just arbetarklassen och medelklassen.

Avslutande diskussion

Detta kapitel har haft individens egen upplevelse av klasstillhörighet i fokus och jämfört hur medborgarna i Sverige, Island, USA och Storbritannien ser på sin egen klasstillhörighet. Resultaten har visat på såväl likheter som skillnader i vilken klass de anser sig tillhöra, relationen mellan objektiv klass och klassidentitet och i förhållande till hur medborgarna ser på dagens samhälle och konflikter mellan olika grupper. Majoriteten av medborgarna i samtliga fyra länder kan placera sig i någon av klasskategorierna (vilket framkommer genom ett lågt internbortfall), men detta säger inte något om hur lätt eller svårt det är för medborgarna att klassplacera sig. Tidigare forskning har visat att samtidigt som individer har klara föreställningar av klass som objektiv realitet, kan de ha ett *ambivalent* förhållningssätt till den egna klasstillhörigheten.²² Vad vi inte har kunnat urskilja här är de individer som har svårigheter att placera sig i någon klasskategori. Tidigare studier har visat att en relativt stor grupp individer (ca 20 procent) varken kan eller vill identifiera sig med en klass, vilka brukar benämnas "indifferent".²³ Inom denna grupp av indifferentia återfinns en stor andel individer som står utanför arbetsmarknaden, antingen yngre individer som fortfarande befinner sig i utbildning, eller arbetslösa och förtidspensionerade.²⁴

Sammantaget verkar klassidentiteten i relativt hög grad fortfarande vara kopplad till produktionssfären: individens yrkesförhållanden och position på arbetsmarknaden, särskilt vad gäller de svenska förhållandena. Vad kan vi säga om klasstillhörigheten i framtiden och kommer individer att identifiera sig med klass på ett liknande sätt som vi sett här? Förutom objektiv klasstillhörighet och andra bakgrundsfaktors betydelse för klassidentiteten anses klassbegreppets närvaro (eller frånvaro) i den politiska och offentliga debatten ha stor betydelse för hur individer ser på klassbegreppets relevans.²⁵ Detta

22 Savage, Bagnall & Longhurst 2001

23 Cigéhn 1997; Karlsson 2005

24 Karlsson 2005

25 Svallfors 2004

gäller såväl för hur individer uppfattar klass som en objektiv realitet som för den egna känslan av klasstillhörighet (klassidentitet). Vidare förväntas den innebörd begreppen "arbetarklass" respektive "medelklass" laddas med vara betydelsefullt för huruvida arbetarklassidentitet och medelklassidentitet ses som positivt eller negativt laddade tillhörigheter. Det sätt på vilket klassbegreppen framställs utgör ett område som är relevant att gå vidare med för förståelse av hur individers sociala identiteter, och i synnerhet klassidentiteter, formas i relation till den specifika miljö inom vilken individer verkar och lever sina liv. I förhållande till de resultat som presenterats här utgör Island det land där fler studier skulle behövas för att förstå hur övriga faktorer (sociala, politiska, ekonomiska, historiska etc.) påverkar den klass en individ anser sig tillhöra. Detta med tanke på den i jämförelse med övriga länder låga andelen arbetare som anser sig tillhöra arbetarklassen och de fåtal studier av klassidentitet som är utförda i Island under senare tid. Det är i ljuset av jämförelser mellan olika länder som intressanta skillnader och likheter upptäckts, så trots kritikers skepsis till klass som en modern källa för identitet finns det anledning att fortsätta studera varför individer identifierar sig med en klass och varför klassidentiteten skiljer sig åt, såväl inom som mellan länder.

Referenser

- Bradley, H. (1996) *Fractured Identities: Changing Patterns of Inequality*. Cambridge: Polity Press.
- Bengtsson, M. & Berglund, T. (2010) Social rörlighet och klassidentifikation. I Oskarson, M. Bengtsson, M. & Berglund, T. (red.) *En fråga om klass-levnadsförhållanden, livsstil och politik*. Malmö: Liber.
- Breen, R. & Rottman, D. B. (1995). Class analysis and class theory. *Sociology*, 29(3): 453-73.
- Cigéhn, G. & Johansson, M. (1997) *Klassidentitet i upplösning? Om betydelsen av klass, politik och arbete i 90-talets Sverige*. Umeå Studies in Sociology 111. Umeå: Umeå universitet.
- Clark, T. N. & Lipset, S. M. (1996) Are social classes dying? I Lee, D. J. & Turner, B. S. (red.) *Conflicts about class: Debating inequality in late industrialism*, London: Longman.
- Evans, M. D. R., Kelley, J. & Kolosi T. (1992) Images of Class: Public Perceptions in Hungary and Australia. *American Sociological Review*, 57(4): 461-82.
- Evertsson, M. & Magnusson, C. (2014) *Ojämlighetens dimensioner: Uppväxtvillkor, arbete och hälsa i Sverige*. Liber: Stockholm.
- Gunnlaugsson, H. & Galliher, J. (2000) *Wayward Icelanders: Punishment, boundary maintenance, and the creation of crime*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Hällsten, M. (2010) The structure of educational decision-making and consequences for inequality: A Swedish test case. *American Journal of Sociology*, (116): 806-854.
- Karlsson, L. (2005) *Klasstillhörighetens subjektiva dimension: Klassidentitet, sociala attityder och fritidsvanor*. Umeå: Umeå universitet.
- Kingston, P. W. (2000) *The Classless Society*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Kjellsson, S. (2014) Ojämlighet i hälsa: Vilken betydelse har social klass och kön? I Evertsson, M. & Magnusson C. (red.) *Ojämlighetens dimensioner: Uppväxtvillkor, arbete och hälsa i Sverige*. Liber: Stockholm.
- Oddsson, G. A. (2010) Class awareness in Iceland. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 30(5/6): 292-312.
- Pakulski, J. & Waters, M. (1996) *The Death of Class*. London: SAGE Publications.
- Savage, M., Bagnall, G. & Longhurst, B. (2001) Ordinary, ambivalent and defensive: Class identities in the northwest of England. *Sociology*, 35(4): 875-92.

- SCB (2012) *Levnadsförhållanden 126, Arbetstider och arbetsmiljö 2010-2011*. Stockholm.
- Skeggs, B. (2000) *Att bli respektabel: Konstruktioner av klass och kön*. Göteborg: Daidalos.
- Southerton, D. (2002) Boundaries of "Us" and "Them": Class mobility and identification in a new town. *Sociology*, 36(1): 171-93.
- Svallfors, S. (2004) *Klassamhällets kollektiva medvetande*. Umeå: Boréa.
- Wright, E. O. (1997) *Class Counts. Comparative Studies in Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.

Arbete, pensionering och hälsa bland äldre i Europa

Mikael Stattin och Filip Fors

I en DN-intervju (2012-10-07) talade statsminister Fredrik Reinfeldt om att framtidens arbetsliv kan komma att sträcka sig till 75 års ålder. Detta utspel väckte många upprörda känslor, men statsministern satte verkligen fingret på ett reellt problem i dagens arbetsliv. Givet att vi lever längre och längre och är friska i allt högre åldrar, och att allt färre skall försörja allt fler, aktualiseras frågan om hur långt ett arbetsliv egentligen bör vara och när det är dags att gå i pension. Denna fråga är högaktuell i strängt taget alla industrialiserade länder och på intet sätt unik för Sverige. Men hur ser då förutsättningarna för ett förlängt arbetsliv ut i olika länder idag? För att belysa den frågan ger vi i detta kapitel, med hjälp av SHARE-data, en översikt över hur arbetskraftsdeltagandet ser ut i olika länder i Europa och när människor vill sluta arbeta. Vi jämför också olika länder när det gäller äldres syn på sin egen hälsa – en faktor som är en av de viktigaste när det gäller möjligheten att arbeta i hög ålder.

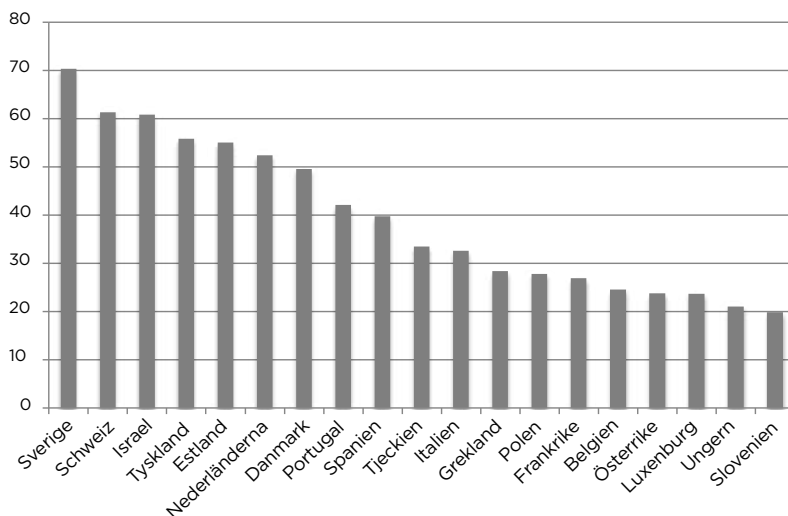
Äldres arbetskraftsdeltagande

Det grånande samhället – med en växande andel äldre i befolkningen – medför en lång rad utmaningar för det moderna välfärdssamhället. En sådan mycket central utmaning gällande konsekvenserna av det åldrande samhället rör frågan om äldre människors arbetskraftsdeltagande och hur länge vi ska arbeta i framtiden. Detta är en mycket aktuell fråga som debatteras flitigt bland såväl allmänhet som bland forskare och politiker. Bakgrunden till detta stora intresse är att de demografiska förändringar som sker i Sverige – liksom i många andra industrialiserade länder – påverkar arbetsutbudet, alltså tillgången på arbetskraft, på ett problematiskt sätt. Under de närmast kommande decennierna kommer antalet människor i arbetsför ålder att öka i långsammare takt än tidigare, och till och med minska i storlek i vissa länder. Detta påverkar

arbetskraftens storlek och möjligheterna att öka sysselsättning och arbetstid, vilket i sin tur är viktiga förutsättningar för ekonomisk tillväxt och för våra möjligheter att bibehålla och utveckla vår välfärd. Krympande arbetskraftsresurser innebär konkret att allt färre måste försörja allt fler, och beräkningar pekar på att försörjningsbördan kommer att öka kraftigt fram till år 2030.¹

En vanlig politisk strategi som idag används i många länder för att hantera denna situation är som sagt att höja pensionsåldern. Dock har utvecklingen under senare delen av 1900-talet varit en annan. Från 1970-talet fram till 1990-talets mitt har arbetskraftsdeltagandet bland äldre, trots ökad medellivslängd och förbättrad hälsa, i många länder sjunkit. Därefter har en viss ökning noterats, men många bedömare menar att utvecklingen går alldeles för långsamt.² Generellt sett sjunker andelen som förvärvsarbetar med ökad ålder och i gruppen 60-64 år är det i många länder fortfarande väldigt få som förvärvsarbetar (figur 1). Variationen mellan länderna är som synes betydande. I några länder förvärvsarbetar mer än hälften, medan i länder som Ungern, Slovenien, Frankrike m.fl. arbetar endast en fjärdedel eller ännu mindre.

Vad är det då som kan förklara skillnaderna i äldres arbetskraftsdeltagande mellan olika länder? Ja, här är det viktigt att komma ihåg att det individuella beslutet att lämna arbetslivet och gå i pension i sig är ett mycket komplext

Figur 1. Andel förvärvsarbetande 2014 i ålder 60-64 år i olika länder

Källa: <http://stats.oecd.org>

1 Israelsson & Gustavsson 2004:30, SOU 2012:28

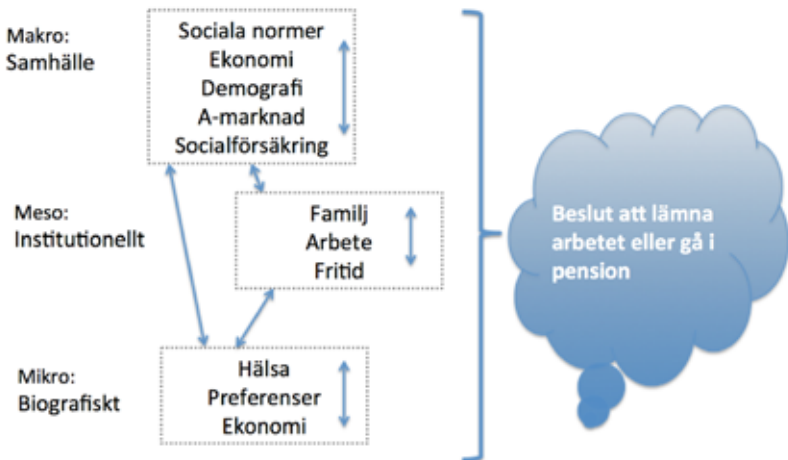
2 SOU 2012:28

beslut som påverkas av en lång rad olika faktorer. Det kan handla om alltifrån faktorer som kan knytas till en övergripande samhällsnivå, till arbetsplatsnivå och till individuella aspekter (se figur 2).

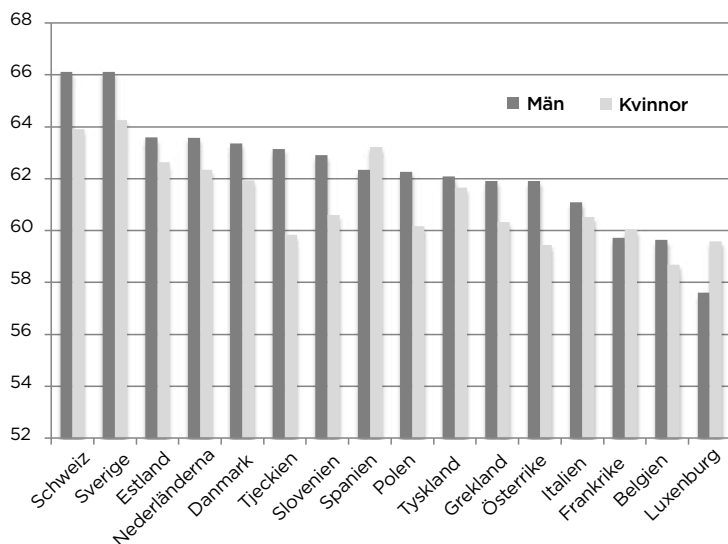
Faktorer som knytas till en övergripande samhällsnivå handlar bland annat om vad som brukar kallas för utbudsrelaterade faktorer, framför allt hur våra välfärdssystem påverkar utbudet av arbetskraft. I det här sammanhanget är det kanske mest relevanta ålderspensionssystemens utformning, generositet och åldersgränser, och detta varierar ganska mycket mellan olika länder. Detta framkommer tydligt när den genomsnittliga faktiska pensionsåldern i olika länder jämförs (figur 3).

Den genomsnittliga pensionsåldern är beräknad som ett viktat genomsnitt över en 5-årsperiod för personer som initialt var över 40 år. För mer detaljerad information se OECD (<http://www.oecd.org/els/emp/ageingandemployment-policies-statistics-on-average-effective-age-of-retirement.htm>).

En viktig orsak till variationen länderna emellan är just att pensionsåldern varierar. Figuren visar också att den genomsnittliga pensionsåldern i de flesta länder är lägre för kvinnor. Det finns flera förklaringar till detta, men en viktig orsak är att kvinnor i flera länder haft en lägre lagstadgad pensionsålder än män. En annan viktig förklaring är möjligheten att ta ut pension i förtid. Flera länder erbjuder sådana möjligheter. Till detta skall också läggas möjligheten att lämna arbetskraften med försörjning från andra välfärdsprogram och bi-

Figur 2. Faktorer som påverkar pensionsbeslut

Figur 3. Faktisk pensionsålder i olika länder i Europa

dragssystem som kan fungera som en tidig pension. Sådana utträdesvägar kan utgöras av förtidspension av medicinska och arbetsmarknadsmässiga orsaker, deltidspensioner eller avtals- och yrkespensioner. Existensen av, generositeten i och tillgängligheten till sådana typer av system varierar också kraftigt mellan olika länder. Gemensamt för både ålderspensionssystem och andra välfärdsförmåner är att de i många länder under senare år har reformerats i syfte att minska tidiga pensioner och stimulera ett långt arbetsliv. Det finns idag starka vetenskapliga belägg för att ekonomiska incitament i våra pensionssystem påverkar arbetskraftsdeltagandet bland äldre.³ Många menar också att olika former av förtidspension emellanåt har överutnyttjats för att underlätta för äldre arbetskraft att lämna arbetslivet, och många gånger har befintliga, offentliga såväl som privata, system kombinerats på olika sätt för att möjliggöra en tidig pensionering.⁴ Därför förstärks inslaget av ekonomiska piskor och morötter när pensionssystem idag reformeras samtidigt som tillgängligheten till förtida pensionsmöjligheter minskas. Ett exempel är det nuvarande svenska pensionssystemet som ekonomiskt belönar ett senare uttag av ålderspension samtidigt som ett tidigt uttag leder till lägre pensionsinkomst. Det svenska

3 D'addio et al. 2010

4 Redey-Mulvey 2006; Ebbinghaus 2006

5 Försäkringskassan 2014

förtidspensionssystemet har också genomgått betydande förändringar som på ett ganska dramatiskt sätt har minskat det årliga inflödet till systemet under det senaste decenniet.⁵

Utformningen av pensions- och välfärdsprogram medverkar inte bara till att forma beteende (val av pensionsålder) utan också normer och attityder kring vad som är en rimlig pensionsålder. I Sverige har studier visat att det finns en utbredd uppfattning om 65 år som lämplig och önskad pensionsålder, men en förhållandevis stor andel anger också att de vill pensioneras före 65 års ålder.⁶ Forskare har föreslagit att mycket generösa förtidspensionsregler i olika länder medverkat till att normalisera tidigt utträde. Detta kan i sin tur ha bidragit till att en tidigare etablerad 'pliktetik' visavi arbete ersatts och institutionaliserat tidig pension (<65 år) som en slags social rättighet.⁷

Vid sidan av utbudsrelaterade faktorer på makronivå finns också faktorer på efterfrågesidan, och dessa är enligt många bedömare minst lika viktiga eftersom politiska reformer av pensions- och välfärdssystem har en begränsad räckvidd om äldre inte efterfrågas på arbetsmarknaden. På makronivå kan detta handla om olika regleringar på arbetsmarknaden som gynnar eller missgynnar äldre arbetskraft. Så kallade senioritetsregler (ex.vis. Lagen om anställningsskydd, LAS) som skyddar anställda med lång anställningstid är ett exempel på detta. En annan viktig aspekt handlar om åldersdiskriminering. Idag har strängt taget alla länder i Europa lagstiftning som förbjuder detta. Det är dock inte helt lätt att veta huruvida denna lagstiftning är tillräcklig för att förhindra åldersdiskriminering. Studier har visat att andelen äldre arbetstagare som säger sig ha utsatts för diskriminering har minskat i vissa länder, men ökat i andra.⁸

Ytterligare ett exempel på arbetsmarknadens betydelse är hur efterfrågan på kompetens på arbetsmarknaden utvecklas. En hög generell förändringstakt vad gäller teknologi och yrkesstruktur riskerar att göra äldres kompetens och utbildning obsolet, vilket i sin tur kan ha en negativ inverkan på äldres arbetsmöjligheter.

Men det är inte bara sådana makrorelaterade faktorer på efterfrågesidan som är viktiga för äldres arbetskraftsdeltagande. Det finns också faktorer på arbetsplatsnivå som påverkar både individers motivation och faktiska möjligheter till ett långt arbetsliv. Det är väl känt att exponering för krävande arbetsvillkor, i form av fysisk och psykosocial arbetsmiljö, är en viktig orsak

6 Stattin 2013

7 Maltby et al. 2004

8 D'addio 2010

till uppkomsten av ohälsa, vilket i sin tur är starkt relaterat till möjligheten att arbeta i hög ålder. Efterfrågan på äldre arbetskraft kan också påverkas av negativa stereotypa attityder till äldre arbetskraft. Vanliga uppfattningar är till exempel att äldre anställda kostar för mycket, har för låg produktivitet m.m.⁹ Det finns också gott om exempel, såväl i Sverige som internationellt, där organisationer som genomför förändringar eller personalneddragningar systematiskt strävar efter att behålla yngre arbetskraft och 'köpa ut' eller för-tidspensionera äldre medarbetare.

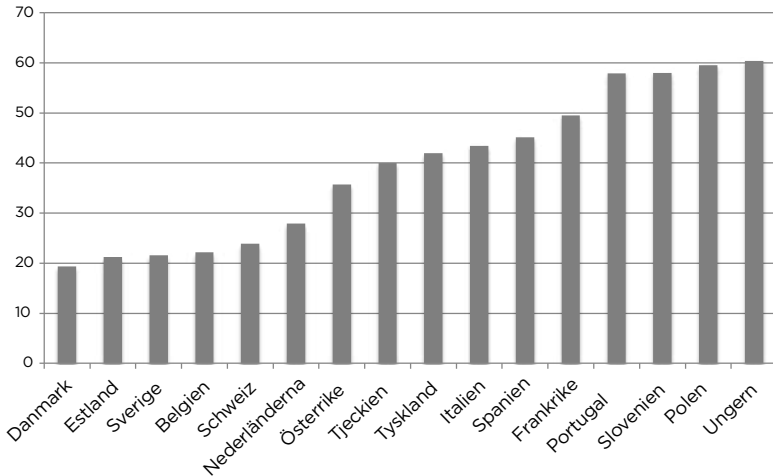
Förutom omständigheter knutna till en övergripande samhällsnivå och på arbetsplatsnivå påverkas beslutet om pensionstidpunkt också av en individs familjesituation samt av en rad individuella faktorer som hälsa och ekonomisk status. Det är vidare inte ovanligt att makar tidsmässigt strävar efter att samordna sin pensionstidpunkt. Ofta innebär det att den yngre partnern (vilket oftast är kvinnan i ett parförhållande) tidigarelägger sin pension då partnern nått ordinarie pensionsålder. Detta är också en förklaring till att kvinnor ofta har en lägre faktisk pensionsålder än män (se figur 3).

Efter denna genomgång kan vi konstatera att arbetskraftsdeltagande i hög ålder och tidpunkten för pension styrs och påverkas av en rad olika faktorer. Beslutet att lämna arbetsmarknaden är inbäddat i en komplex väv av faktorer på olika nivåer som dessutom är inbördes relaterade till varandra. Detta ställer i sin tur krav på att forskning på detta område baseras på data med kapacitet att fånga denna komplexitet och olika dimensioner av fenomenet. SHARE-undersökningen har initialt getts en design för att svara mot sådana krav.

Pensionspreferenser och arbetsförhållanden

I förhållande till utbredda ambitioner att höja den faktiska pensionsåldern är en viktig fråga hur äldre förvärvsarbetande ser på sin kommande pensions-tidpunkt. I SHARE-undersökningen ställs olika frågor på det temat. Man tillfrågar bland annat respondenterna om de i förhållande till sitt nuvarande arbete vill sluta arbeta så tidigt som möjligt. Denna fråga kan å ena sidan ses som ett uttryck för hur respondenterna upplever sitt nuvarande arbete. Å andra sidan har frågan också i flera studier använts som en indikator på en pensionspreferens, d.v.s. frågan fångar respondenternas önskan att lämna arbetsmarknaden för gott och pensioneras. I figur 4 presenteras hur respon-denterna i olika länder svarat på frågan. Totalt sett är det knappt hälften av de svarande som anger att de önskar sluta arbeta så tidigt som möjligt, och figuren visar att det finns ganska avsevärda skillnader mellan länderna. Det är

9 D'addio et al. 2010

Figur 4. Procentandel som anger att de önskar sluta sitt nuvarande arbete så tidigt som möjligt, 50 år och äldre i olika länder

Källa: Data från SHARE våg 4

till exempel tre gånger fler som vill sluta så tidigt som möjligt i Polen jämfört med i Sverige. Generellt framträder ett mönster som innebär att de nordiska länderna tillsammans med Schweiz och Estland noteras för jämförelsevis låga nivåer. Även Belgien kan sägas tillhöra den gruppen. I dessa länder svarar cirka en av fem att de önskar sluta sitt arbete så tidigt som möjligt. I andra änden av skalan hittar vi Polen, Ungern, Slovenien och Portugal, där mellan 50 och 60 procent anger att de vill sluta tidigt.

Som tidigare berörts finns det ett flertal faktorer som kan ligga bakom ett sådant mönster. En hypotes är att önskan att avsluta ett arbete så tidigt som möjligt kan vara en konsekvens av exponering för krävande arbetsvillkor och arbetsmiljöbelastning. Detta har också studerats i ett flertal olika studier där man bland annat har granskat i vilken utsträckning som psykosocial arbetsmiljö påverkar avsikten att sluta arbeta så tidigt som möjligt, men också i vilken utsträckning som arbetsvillkor påverkar den faktiska tidpunkten för pension.¹⁰

SHARE-undersökningen innehåller att batteri av frågor som avser fånga en rad olika aspekter av arbetsvillkor och arbetets kvalitet. Bland annat fångar frågorna dimensioner i arbetsmiljön som är kopplade till olika modeller för att identifiera och definiera psykosocial arbetsmiljö. En ofta använd modell belyser huruvida individer upplever att det finns en balans mellan lön och

¹⁰ Siegrist et al. 2006; Dal Bianco, Trevisan & Weber 2014

ansträngning i arbetet. En annan modell som SHARE-undersökningen fångar, också den mycket vanlig i studier av arbetsmiljö, är den så kallade krav-kontroll-modellen. Vidare finns frågor om arbetstillfredsställelse och fysisk arbetsmiljö. I en studie av Dal Bianco m.fl.¹¹ konstateras att en rad olika indikatorer på arbetets kvalitet påverkar respondenternas önskan att sluta arbeta så tidigt som möjligt. Både män och kvinnor som rapporterar bristande arbetsmiljö och en hög nivå av stress i arbetet tenderar att i högre grad rapportera en önskan om att sluta arbeta så tidigt som möjligt. Det motsatta gäller också – personer som upplever positiva egenskaper i arbetet rapporterar i lägre utsträckning en önskan att sluta arbeta tidigt. För både män och kvinnor sjönk sannolikheten att rapportera en önskan att sluta arbeta tidigt med 19 procentenheter för de med hög grad av tillfredsställande arbetsvillkor¹². Studien visar också att hög grad av fysisk belastning i arbetet har en stark effekt på önskan om ett tidigt avslut av arbetet. Ju tyngre fysisk belastande arbete, desto lägre önskad pensionsålder. Detta gällde i synnerhet kvinnor medan män föreföll påverkas mer av graden av frihet i arbetet och grad av stöd i arbetet.

Också i denna studie påvisas en variation mellan olika länder när det gäller önskan om att sluta arbeta så tidigt som möjligt. I norra Europa är andelen som önskar sluta arbeta tidigt lägst, och den starkaste effekten av belastande arbetsvillkor återfinns i södra Europa.

Arbetsvillkor förefaller vara viktiga inte bara när det gäller vid vilken tidpunkt man vill sluta arbeta, utan också när man faktiskt går i pension. Denna effekt var dock inte lika stark som när det gällde önskan att sluta tidigt. En rimlig förklaring till det är att ett beslut om att faktiskt sluta arbeta också påverkas av de reella pensionsmöjligheter som finns tillgängliga.

Det finns alltså flera SHARE-studier som ganska tydligt visat att omständigheter på arbetsplatser är viktiga både för hur vi ser på vår kommande pensionsålder och för den faktiska pensionsåldern. Detta är viktiga forskningsbidrag inte minst utifrån det faktum att det funnits betydande kunskapsluckor när det gäller hur omständigheter på arbetsplatser påverkar äldres arbetskraftsdeltagande. En central slutsats som kan dras är därför att forskningen i högre grad än tidigare bör fokusera på frågan om hur faktorer på arbetsplatsnivå kan anpassas och utvecklas för att bättre passa den (åldrande) arbetskraft vi faktiskt har.

¹¹ Dal Bianco et al. 2014

¹² Ibid

Hälsan bland de äldre i Europa

Hälsan bland de äldre i Europa har generellt blivit allt bättre över tid, forskningen pekar på att dagens generation äldre i Europa både lever längre och har bättre fysisk hälsa jämfört med tidigare generationer.¹³ Trots denna positiva trend har dock nationsskillnader observerats, både för hela befolkningar och bland de äldre befolkningarna i Europa.¹⁴ SHARE innehåller en bred uppsättning mått på både fysisk och psykisk hälsa och lämpar sig därför väl för att studera nationsskillnader i hälsa för Europas åldrande befolkning. Nedan presenterar vi en kortfattad översikt över hälsoläget bland de äldre i Europas länder både vad gäller fysisk och psykisk hälsa.

Ett av de vanligaste och mest använda måtten på hälsa inom samhällsvetenskapen är självskattad hälsa. Självskattad hälsa mäter en övergripande bedömning av hur individen själv uppfattar sin hälsostatus, och har visat sig vara en tillförlitlig markör för en rad hälsoproblem i tidigare forskning.¹⁵ Låt oss därför börja analyserna av hälsan i Europa genom att studera hur den självskattade hälsan är fördelad bland de äldre i Europas länder. Som vi kan utläsa i figur 5 tenderar den självskattade allmänhälsan att vara allra högst i Schweiz, Danmark, Sverige, Belgien och Nederländerna. Något lägre självskattad hälsa kan skönjas i Tyskland, Spanien, Italien, Frankrike, Tjeckien och Slovenien. Den lägsta självskattade hälsan finns i Estland, Portugal, Ungern och Polen. Sammantaget tyder analyserna på att de äldre är mest tillfreds med sin hälsa i de i de norra och västra delarna av Europa. Mönstret bekräftar till stor del de nationsskillnader i självskattad hälsa som observerats i tidigare forskning för fler länder och större populationer. Till exempel fann Olsen & Dahl¹⁶ nationsskillnader i självskattad hälsa för 21 europiska länder och fann att socioekonomisk utvecklingsnivå i högst utsträckning kunde förklara skillnaderna mellan länderna.

Trots att självskattad hälsa är ett populärt och relativt tillförlitligt mått på människors övergripande hälsa¹⁷, finns det problem med detta mått som diskuterats och analyserats i tidigare forskning.¹⁸ En möjlig felkälla som observerats i tidigare studier är att det finns en diskrepans mellan mer handfasta objektiva mått på hälsa och självskattad hälsa. Detta tyder på att människor tolkar den självskattade hälsofrågan på olika sätt beroende på vilken nationell kontext de lever i. Jürges¹⁸ fann till exempel att de äldre i Danmark tenderar

13 Christensen 2009

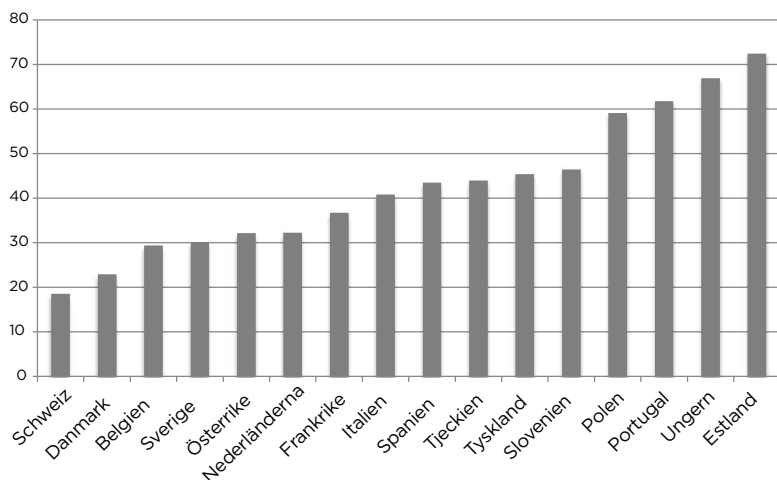
14 Christensen, 2008; Eikemo et al. 2008

15 Idler & Benyamini 1997

16 Olsen & Dahl 2007

17 Idler & Benyamini 1997

18 Jürges 2007

Figur 5. Procentandel som anger dålig självskattad hälsa, 50 år och äldre i olika länder

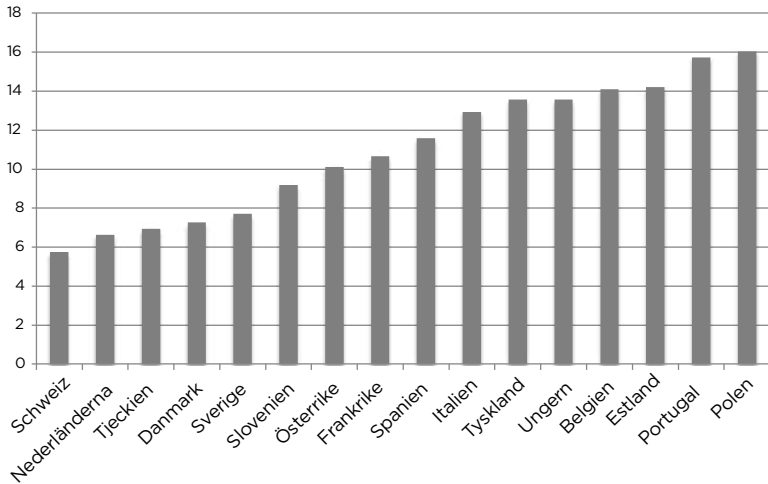
Källa: Data från SHARE våg 4

att rapportera bättre självskattad hälsa än vad deras objektiva hälsostatus egentligen motsvarar.

För att få en mer nyanserad beskrivning av hälsoläget bland de äldre i Europa är det således viktigt att komplettera självskattad hälsa med mer specifika och objektiva mått på hälsa. I figur 6 redovisas hälsoutfallet avseende fysisk funktionsförmåga med hjälp av måttet ADL. Detta mått mäter i vilken utsträckning individen är i stånd att på egen hand klara dagliga aktiviteter som att tvätta sig, laga mat, gå på toaletten och att promenera kortare sträckor. Trots att ADL bör betraktas som ett mer objektivt hälsomått än självskattad allmänhälsa, är fördelningen mellan länder avseende funktionsnedsättning ganska lika den bild som det självskattade måttet på hälsa visade. Återigen visar sig Schweiz, Danmark, Sverige och Nederländerna placera sig bäst bland de olika europeiska länderna. En intressant skillnad är dock att Tjeckien placerar sig bättre avseende funktionsförmåga (ADL) jämfört med självskattad hälsa, medan Belgien tvärtom placerar sig betydligt sämre avseende funktionsförmåga jämfört med självskattad hälsa. Den bredare bilden som kunde skönjas för självskattad hälsa bekräftas dock även med ADL-måttet; hälsan är överlag som bäst i nordvästra Europa och som sämst i Östeuropa och Sydeuropa.

Ett kanske ännu mer objektivt och specifikt mått på hälsa är blodtryck. Hög blodtryck har visat sig vara en central riskfaktor för bland annat hjärtinfarkt och stroke¹⁹ och kan därför betraktas som en viktig hälsomarkör. Till skillnad

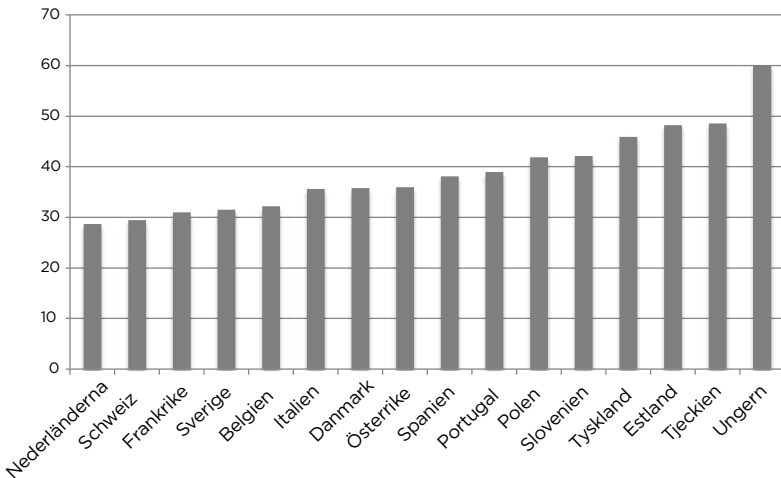
19 MacMahon et al. 1990

Figur 6. Procentandel som anger två eller fler ADL-problem, 50 år och äldre i olika länder

Källa: Data från SHARE våg 4

både självskattad hälsa och ADL kan man anta att detta mått påverkas mindre av nationsskillnader i svarsbeteende. Som figur 7 visar ger analysen av högt blodtryck i olika länder en delvis annorlunda bild av hur hälsan är fördelad bland de äldre i Europa. Danmark, som låg högt på de två tidigare hälsomåtten, placerar sig i mitten av fördelningen avseende förekomst av förhöjt blodtryck. Frankrike placerar sig tvärtom betydligt bättre när hälsa mäts genom blodtryck

Figur 7. Procentandel som anger att de någonsin erhållit diagnosen hypertoni (högt blodtryck), 50 år och äldre i olika länder

Källa: Data från SHARE våg 4

jämfört med självskattad hälsa och ADL. Förutom dessa diskrepanser visar sig dock mönstret överlag vara ganska likt mönstret för de tidigare hälsomått som redovisats. Schweiz, Sverige och Nederländerna placerar sig återigen bra till, d.v.s. färre av de äldre har problem med högt blodtryck i dessa länder, jämfört med de äldre i Centraleuropa, Sydeuropa och Östeuropa.

Utbredning av depression bland äldre i Europa

Psykisk ohälsa och i synnerhet depression har i allt högre grad uppmärksamats som ett viktigt folkhälsoproblem. Världshälsoorganisationens (WHO) prognoser tyder på att unipolär depression kommer att vara världens största folkhälsoproblem år 2030.²⁰ I SHARE mäts depression genom den så kallade EURO-D-skalan.²¹ I skalan ingår tolv olika indikatorer på depression, t.ex. nedstämdhet, irritation, pessimism och sömnproblem. Som vi sett tenderar Danmark och Schweiz falla särskilt väl ut i både subjektiva skattningar av allmänhälsa och vad gäller mer objektiva hälsomått. Även psykisk hälsa, mätt genom depressionsskalan EURO-D, pekar på att Danmark och Schweiz ligger bäst till i Europa (se figur 8). Relativt låga nivåer av depression kan även skönjas i Sverige, Nederländerna och Österrike. I mitten av fördelningen hittar vi Tyskland, Belgien, Frankrike, Spanien, Italien och Slovenien, medan den högsta depressionsförekomsten kan lokaliseras till Polen, Ungern, Estland och Portugal. Precis som övriga hälsomått som visats kan en nord-syd- respektive öst-väst-gradient skönjas. Minst depressionsförekomst finns i allmänhet i norra och västra Europa, medan högre depressionsförekomst finns i östra och södra Europa. Värt att notera är att mönstret för depression till stor del följer mönster för generell tillfredsställelse med livet som analyserats i tidigare studier av SHARE.²² I de SHARE-länder där depressionsförekomsten är lägre tenderar de äldre även att vara mer tillfreds med sina liv. God hälsa och hög subjektiv livskvalitet verkar således gå hand i hand bland de äldre befolkningarna i Europa.

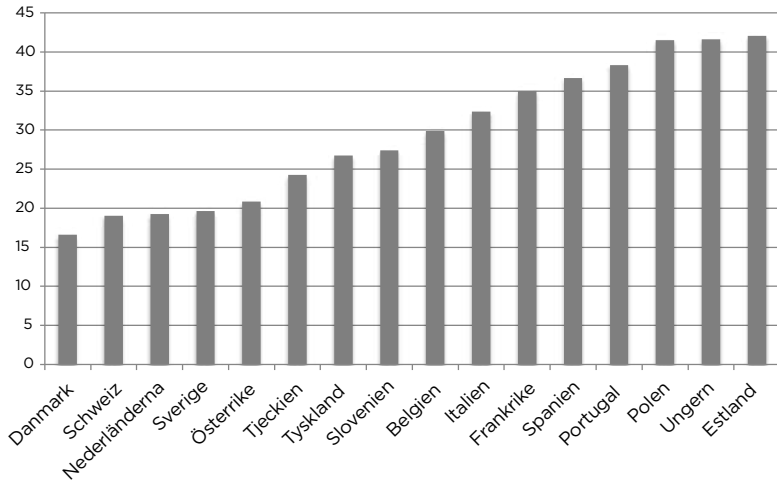
Slutdiskussion

En central poäng med SHARE-undersökningar är deras komparativa design. Som avslutning ger vi en övergripande kommentar om just nationsskillnader vad gäller arbete och hälsa bland de äldre i Europa. I detta avsnitt har vi översiktligt granskat arbetsmarknadsdeltagande, pensionspreferenser och hälsa i de

20 Lépine & Briley 2011

21 Prince et al. 1999

22 Angelini et al. 2008

Figur 8. Procentandel som anger att de har lidit av depression, 50 år och äldre i olika länder

Källa: Data från SHARE våg 4

länder som deltar i SHARE. I flera av de diagram som vi redovisat förefaller det finnas ett mönster som återkommer. Oavsett om det gäller arbetskraftsdeltagande, pensionspreferenser eller hälsa kan vi se skillnader som löper dels i en nord-sydlig, dels i en öst-västlig riktning. Arbetskraftsdeltagandet bland äldre är högst i de nordiska länderna och Centraleuropa, men lägre i Medelhavsländerna och östra Europa. Andelen som rapporterar att de önskar avsluta sitt arbete så tidigt som möjligt är lågt i Norden och högst i de östliga länderna, och samma mönster återkommer på flera av de hälsoindikatorer som har redovisats.

Det kan finnas en lång rad faktorer som förklarar detta mönster. En första förklaring är förstås att ländernas ekonomiska välstånd varierar. Ekonomiskt välstånd medför bland annat en hög levnadsstandard och generellt goda livsvillkor, vilket i sin tur är viktigt för hälsa och välbefinnande. Just skillnader i ekonomiskt välstånd är rimligtvis en huvudförklaring till de skillnader som vi observerat mellan västra och östra Europa, då det ekonomiska välståndet är betydligt högre i Västeuropa jämfört med Östeuropa. Ytterligare en förklaring rör de olika ländernas institutionella överbyggnad i form av välfärds-, socialförsäkrings- och pensionssystem. Dessa faktorer skiljer sig i hög grad mellan länder och påverkar människors möjligheter, förmåga och motivation till att förvärvsarbeta i hög ålder. Här finns mycket forskning som pekar på en nord-sydlig gradient där skillnaderna i välfärdsregimer är betydande. Också

ländernas arbetsmarknader varierar, och när det gäller äldre och arbete är till exempel förekomsten av senioritetsregler som skyddar äldre arbetskraft en viktig faktor. Vid sidan av skillnader i ekonomi och institutioner är kultur-skillnader ytterligare en faktor som kan tänkas förklara de nationsskillnader som observerats i Europa.

Genom nationsjämförande undersökningar som SHARE kan vi utveckla kunskapen om hur sådana skillnader påverkar människors levnadsvillkor i olika länder, och vi kan få underlag för att studera och utvärdera vilka effekter olika politiska reformer och interventioner har för till exempel människors levnadsstandard, hälsa och arbete.

Referenser

- Angelini V., Cavapozzi D., Corazzini L., Paccagnella O. (2008) Do Danes and Italians rate life satisfaction in the same way? Using vignettes to correct for individual-specific scale biases, *Marco Fanno Working Paper 90*. 12, 23. University of Padua, mimeo.
- D'addio, A. C., Keese, M., Whitehouse, E. (2010) Population ageing and labour markets. *Review of Economic Policy*, 26(4): 613–635.
- Dal Bianco, C., Trevisan, E. & Weber, G. (2014) I want to break free. The role of working conditions on retirement expectations and decisions *European Journal of Ageing*, 12(1): 17-28. DOI 10.1007/s10433-014-0326-8
- Delredovisning 1 av regeringsuppdrag år 2013. *Socialförsäkringsrapport 2014*: 6. Socialdepartementet. Stockholm
- Ebbinghaus, B (2006) *Reforming early retirement in Europe, Japan and the USA*. Oxford University Press: USA.
- European Commission (2003) *Labour market trends and characteristics of older workers, in Employment in Europe*, 2003, Chapter 5 http://www.eu.int/comm/employment_social/news/2003/oct/eie2003_chap5_en.pdf, accessed 18 January 2006.
- Försäkringskassan (2014) *Uppföljning av sjukförsäkringens utveckling*
- Idler, E. L. and Benyamini Y. (1997) Self-rated Health and Mortality: A Review of Twenty-Seven Community Studies. *Journal of Health and Social Behaviour*, 38: 21–37.
- Lepine, J. P. & Briley, M. (2011) The increasing burden of depression. *Neuropsychiatr Dis Treat*, 7: 3–7.
- MacMahon, S., Peto, R., Cutler, J., et al. (1990) Blood pressure, stroke, and coronary heart disease. Prolonged differences in blood pressure: prospective observational studies corrected for the regression dilution bias. *Lancet*, 335: 765–774.
- Maltby, T., de Vroom, B., Mirabile, M. L. & Øverbye, E. (red.) (2004) *Ageing and Transition to Retirement. A Comparative Analysis of European Welfare States*. Ashgate: Cornwall.
- Reday-Mulvey, G. (2005) *Working Beyond 60: Key Policies and Practices in Europe*. Palgrave Macmillan, New York.
- Siegrist, J., Wahrendorf, M., Knesebeck, O., et al. (2006) Quality of work, well-being, and intended early retirement of older employees – baseline results from the SHARE study. *European Journal of Public Health*, 17(1): 62–68.
- SOU (2012) Längre liv, längre arbetsliv. *Delbetänkande av*

Pensionsåldersutredningen SOU 2012:28. Statens offentliga utredningar.
Stockholm.

Stattin, M. (2013) Svenska befolkningens inställning till sin pensionsålder
2002/2003 och 2010/2011. *Working papers series. Welfare studies.*
Department of sociology, Umeå university.

Grundläggande mänskliga värderingar och attityder till statlig omfördelning i ett länderjämförande perspektiv

Joakim Kulin

Att staten skall minska ojämlikhet och fattigdom genom att omfördela inkomster mellan medborgarna är en framträdande men också kontroversiell fråga, inte bara inom politiken utan även bland medborgarna. Människor kan ha väldigt olika uppfattning om huruvida skatterna skall höjas eller sänkas, och om man ska satsa eller skära ner på socialpolitiska program såsom pensioner, sjukpenning eller arbetslöshetsersättning. Det finns även betydande skillnader mellan olika länder i stödet för statlig omfördelning samt partier som går till val på en omfattande omfördelningspolitik. Orsakerna till att människor har olika åsikter till välfärdsstatens omfördelningspolitik kan dock inte reduceras till om man tjänar eller förlorar på den, eftersom djupare moraliska hänsynstagen även spelar in oavsett den egna situationen. Människor har inte bara olika åsikter kring konkreta politiska frågor, utan skiljer sig även åt i mer grundläggande värderingar. Samtidigt saknas det studier som förenar den sociologiska nationsjämförande forskningen om stödet för välfärdsstaten och dess omfördelande institutioner med den i huvudsak psykologiska forskningen om värderingar. Detta kapitel ämnar överbrygga denna klyfta genom att undersöka hur människors värderingar påverkar deras stöd för statlig omfördelning.

En central politisk fråga, inte minst i svensk politik, har varit den om och i vilken utsträckning staten skall bekämpa ojämlikhet och fattigdom i samhället genom att omfördela och på så vis minska skillnaderna i inkomster mellan

medborgarna. Därför är det i varje demokratiskt samhälle av stor betydelse vad människor tycker om omfördelningspolitiken och varför de tycker som de gör. Eftersom omfördelning bygger på att vissa "ger" mer medan andra "får" mer så är det inte så konstigt att enskilda individer och grupper har olika åsikter om omfördelningspolitiken. Men det är inte så enkelt att alla som kan tänkas gynnas av omfördelning är lika positivt inställda den, liksom att alla som skulle kunna tänkas missgynnas (t ex betala högre skatt) inte nödvändigtvis är negativt inställda. En viktig fråga är därmed varför människor, utöver sitt enskilda egenintresse, stödjer statlig omfördelning.

Enligt litteraturen på området så är en av förklaringarna att stödet för välfärdsstaten och dess omfördelande institutioner beror på mer grundläggande värderingar bland befolkningen.¹ Människor skiljer sig inte bara i att de har olika åsikter om sådant som omfördelningspolitik utan även när det gäller mer grundläggande värderingar. Och dessa värderingar kan, oberoende av den egna situationen, tänkas påverka hur man ser på exempelvis omfördelningspolitik. Framförallt så kan man tänka sig att de som uppvisar ett högre stöd gör så delvis på grund av att de är mer jämlika och solidariska i sina värderingar, oavsett om de tjänar på omfördelningspolitiken eller ej. I samma linje har det i forskningen ofta, antingen uttryckligen eller underförstått, hävdats att ländersskillnader i stöd bland annat beror på värderingsskillnader mellan länder, och att medborgarna i de länder där stödet är förhållandevis högt i allmänhet också är mer jämlikhetsorienterade och solidariska i sina grundläggande värderingar, jämfört med medborgarna i andra länder.² Värderingsforskningen å andra sidan visar dock att värderingarna skiljer sig väldigt lite mellan länder, utan snarare skiljer sig mellan individer och grupper inom olika samhällen.³ Detta presenterar ett dilemma för dem som vill förklara länderskillnader i offentligt stöd för välfärdsstat och omfördelning med nationella värderingsskillnader.

Inom den enkätbaserade attitydforskningen kring välfärdsstat och omfördelning är det vanligt att studera vad som kallas "politiska", "sociala" eller "kulturella" värderingar, men som i själva verket ligger mycket nära de attityder man vill förklara. Exempel på detta är placering av sig själv på en höger/vänster-skala⁴ eller åsikter kring centrala välfärdspolitiska områden såsom sjukvård, utbildning och socialförsäkringar, eller till och med inkomstskillnader och

1 Feldman 1988; Inglehart 1990; Feldman & Zaller 1992; Roller 1995; Feldman & Steenbergen 2001

2 Graubard 1986; Lipset 1996; för snarlika resonemang, se även van Oorschot & Komter 1998; van Oorschot 2002; 2007; Mehrrens 2004

3 Schwartz & Bardi 2001

4 van Oorschot 2002

omfördelning.⁵ Man riskerar helt enkelt att studera hur någonting påverkar sig självt. Samtidigt har forskningen i mycket liten utsträckning studerat relationen mellan *grundläggande mänskliga värderingar* och attityder till välfärdsstat och omfördelning. Särskilt frånvarande är studier som tar utgångspunkt i en etablerad teori om värderingar, samt jämför olika länder med avseende på värderingarnas påverkan på attityder.⁶ Detta kapitel ämnar fylla denna lucka genom att studera hur en särskilt relevant grupp av grundläggande mänskliga värderingar – självöverskridande värderingar, det vill säga vikten av att behandla alla människor lika (jämlighet) och att hjälpa andra människor (solidaritet) – påverkar åsikter till statlig omfördelning i olika länder, samt försöka förklara eventuella skillnader i värderingarnas påverkan mellan olika länder.

Inom den tidigare forskningen har man ofta antagit att det offentliga stödet för omfördelning och välfärdsstat främst beror på individers och gruppers egenintresse.⁷ Tidigare studier har också kunnat visa att exempelvis okvalificerade arbetare och kvinnor uppvisar ett högre stöd,⁸ vilket på grund av deras förhållandevis låga inkomster skulle kunna tolkas som ett uttryck för deras egenintresse då de har allt att vinna på omfördelning. Emellertid så har tidigare studier även visat att stödet för omfördelning och välfärdsstat är brett,⁹ och därmed sträcker sig över olika samhällsgrupper, vilket talar för att djupare och mer grundläggande moraliska hänsynstaganden ligger bakom en stor del av befolkningens stöd. Inom attitydforskningen är man också numera överens om att människors åsikter inte enbart beror på deras egenintresse, utan även på moraliska hänsyn såsom normer och värderingar, samt föreställningar om rättvisa och ömsesidighet.¹⁰ Studier som undersöker den eventuella påverkan av grundläggande värderingar på omfördelningsattityder utifrån en etablerad värderingsteori lyser dock med sin frånvaro.

Jämsides med framväxten av den företrädesvis sociologiska och statsvetenskapliga forskningen om attityder till välfärdsstaten och statlig omfördelning, har en omfattande psykologisk och socialpsykologisk litteratur vuxit fram där man studerar grundläggande mänskliga värderingar bland olika individer, grupper och samhällen. Dessa två forskningsinriktningar har i stor utsträckning levt skilda liv. Medan den mer allmänt hållna attitydforskningen har visat att en människa kan ha lika många attityder som det finns objekt i världen,¹¹ så

5 Arts & Gelissen 2001

6 Feldman 2003

7 Iversen & Soskice, 2001; Cusack et al. 2006

8 Svallfors 1997; Bean & Papadakis 1998; Andress & Heien 2001;

Blekesaune & Quadagno 2003; Linos & West 2003

9 För ett svenskt exempel, se Svallfors 2011.

10 Svallfors 1996; 2007; Rothstein 1998; Mau 2003

11 Fishbein & Ajzen 1975

har värderingsforskningen visat att värderingarna utgörs av en universell men begränsad uppsättning av abstrakta och motivationsgrundande mål,¹² vars unika sammansättning återfinns i de flesta mänskliga samhällen och kulturer.¹³ Inom värderingsforskningen är alltså distinktionen mellan värderingar och attityder central. Inte bara för att den skiljer på äpplen och päron, utan även för att den möjliggör att studera hur de påverkar varandra på ett meningsfullt sätt. Anledningen till att samma uppsättning värderingar har identifierats oavsett vilken mänsklig kultur man studerat beror främst på att de härstammar från tre grundläggande mänskliga behov: biologiska behov, behov/villkor för socialt samspel, samt behov kopplade till grupperns överlevnad och välfärd.¹⁴ Värderingarna har även, till skillnad från förhållandevis föränderliga åsikter och attityder till faktiska ting, visat sig utgöra stabila och grundläggande karaktärsdrag i individers personlighet.¹⁵

Den mest uttömmande och dessutom mest etablerade teorin om ”grundläggande mänskliga värderingar”, *The Theory Of Basic Human Values*,¹⁶ har identifierat tio olika värderingstyper i ett cirkulärt kontinuum. Dessa tio värderingar kan sammanfattas i två vinkelräta dimensioner med fyra övergripande värderingstyper i dess ändar (se Figur 1). Den ena dimensionen avser värderingstyperna öppenhet för förändring kontra *bevarande* och här fångas spänningsförhållandet mellan å ena sidan betydelsen av individuellt *självbestämmande* samt att leva ett stimulerande liv (*stimulans*), och å andra sidan vikten av *konformitet*, *trygghet* samt att följa *traditioner*. Den andra dimensionen avser *självbefrämjande* kontra *självöverskridande* värderingar och återspeglar spänningsförhållandet mellan att å ena sidan ha individuell *makt* samt att erkänna *prestationer*, och å andra sidan att behandla alla människor jämlikt (*universalism*) samt att hjälpa andra människor (*välvillighet*).

12 Rokeach 1973; Schwartz 1992

13 Schwartz 1994; Schwartz & Sagiv 1995

14 Schwartz 1992:4

15 Hitlin 2003

16 Se Schwartz 1992; 1994

Figur 1. Cirkel med de tio grundläggande mänskliga värderingarna samt de fyra övergripande värderingstyperna

Den länderjämförande forskningen om värderingar har framförallt visat att den vikt människor lägger vid olika värderingar inte skiljer sig nämnvärt mellan olika samhällen, utan snarare mellan olika individer och grupper inom enskilda samhällen.¹⁷ Den betydelse som människor fäster vid olika värderingar är alltså mycket lika när man jämför länder. Dessa resultat presenterar således en paradox för forskningen om omfördelningsattityder, åtminstone i den utsträckning man vill förklara länderskillnader i stöd (åtminstone delvis) med värderingsskillnader mellan länder. Lite hårdtaget kan man säga att man försöker förklara skillnader, eller variation, med en konstant.

Även om värderingsforskningen har rätt – d.v.s. att värderingarna är mycket lika mellan länder och att värderingsskillnader därmed inte kan vara det mest avgörande för länderskillnader i relationen mellan värderingar och attityder – så behöver inte det innebära att värderingarna saknar betydelse för människors attityder till omfördelning. Det vore rent av orimligt om de grundläggande värderingarna inte skulle ha någon betydelse – en person som är mer jämlik och solidarisk i sina grundläggande värderingar borde också, allt annat lika, vara mer positivt inställd till statlig omfördelning och minskning av inkomstskillnader och fattigdom.

¹⁷ Schwartz & Bardi 2001

Men det betyder inte heller nödvändigtvis att de grundläggande värderingarnas betydelse för omfördelningsattityder är desamma i alla länder, även om de i sig är mycket lika. Vad är det som säger att värderingarnas påverkan på åsikter och attityder inte kan skilja sig mellan länder även om värderingarna är relativt lika? Snarare pekar spänningen mellan dessa två forskningsfält på en möjlig fel-specifikation med avseende på när, hur och varför värderingar påverkar omfördelningsattityder, vilket understryker vikten av att utforska andra förklaringar.

Inom den tidigare forskningen som fokuserar på relationen mellan värderingar och attityder i bred bemärkelse har en alternativ förklaring presenterats som betonar situationens och/eller objektets betydelse. Enligt denna förklaring är det inte främst den relativa betydelsen av olika värderingar som bestämmer deras påverkan på attityder, utan snarare egenskaper hos attitydobjektet i sig. Idén är att olika attitydobjekt, såsom statlig omfördelning, i olika utsträckning främjar eller motverkar realiserandet av olika värderingar.¹⁸ Så om ett objekt bidrar till att skapa jämlikhet, kommer också de som omfamnar jämlikhet som en värdering att vara mer positivt inställda till objektet. Utifrån detta perspektiv betyder det att om människor upplever att de omfördelande institutionerna producerar jämlika förhållanden i samhället, och hjälper människor ur fattigdom, så realiserar deras självöverskridande värderingar i högre grad än om institutionerna inte upplevs på detta sätt.

Det vore därför inte konstigt om vissa värderingar har en starkare påverkan på omfördelningsattityder i vissa länder. Relationen mellan självöverskridande värderingar och omfördelningsattityder borde framförallt vara starkare i länder där de omfördelande institutionerna är mer framgångsrika i att skapa jämlikhet och hjälpa människor ur fattigdom. Denna förklaring öppnar alltså upp för möjligheten att värderingarnas påverkan på attityder till omfördelning kan skilja sig kraftigt när man jämför olika länder, samtidigt som värderingarnas relativa betydelse i termer av genomsnittsnivåer kan vara mycket lika. Det gäller förstås endast om stora skillnader finns i hur de omfördelande institutionerna lyckas med att minska ojämlikhet och fattigdom. Detta är emellertid också fallet, då även rika västländer skiljer sig avsevärt åt i hur generösa de omfördelande institutionerna är, och därmed också hur effektivt de minskar ojämlikhet och fattigdom.¹⁹ I vissa länder, som exempelvis i Sverige, är majoriteten av medborgarna täckta av socialförsäkringarna med jämförelsevis höga ersättningsnivåer vid exempelvis sjukdom eller ålderdom/

18 Sagiv & Schwartz 1995

19 Korpi & Palme 1998; 1999; Scruggs 2006

pension. De omfördelande institutionerna i dessa länder är alltså bättre på att minska ojämlikhet och att hjälpa behövande människor. I andra länder däremot, som i Storbritannien och USA, är generositeten i de omfördelande institutionerna betydligt lägre, d.v.s. de är mindre framgångsrika i att minska ojämlikhet och fattigdom. Vi borde alltså kunna förvänta oss en starkare påverkan av självöverskridande värderingar på omfördelningsattityder i länder där de omfördelande institutionerna är generösa, och en svagare påverkan i länder där generositeten är lägre.

Data och metod

I analysen kommer jag att undersöka hur självöverskridande värderingar (universalism och välvillighet) påverkar attityder till omfördelning i ett antal europeiska länder, för att sedan studera detta samband i relation till graden av generositet i de omfördelande institutionerna. De länder som studeras är (förkortningar inom parentes): Sverige (SE), Belgien (BE), Norge (NO), Schweiz (CH), Danmark (DK), Nederländerna (NL), Frankrike (FR), Finland (FI), Österrike (AT), Irland (IE), Storbritannien (UK) och Tyskland (DE). Länderna har valts ut baserat på datatillgänglighet med avseende på värderingar och attityder samt data för generositeten i de omfördelande institutionerna.

Data om individers värderingar samt attityder till omfördelning har hämtats från *European Social Survey* (ESS) från året 2006. För att mäta attityder till omfördelning har en enkätfråga använts där man frågar respondenterna i vilken utsträckning de håller med om påståendet att "Staten bör vidta åtgärder för att minska inkomstskillnader". Svarsalternativen sträcker sig över en femgradig skala där 5=Instämmer starkt, 4=Instämmer, 3=Varken instämmer eller tar avstånd, 2=Tar avstånd, 1=Tar starkt avstånd. Värderingarna mäts med fem frågor där man först beskriver en person och sedan frågar respondenterna i vilken utsträckning denne person liknar respondenten. Till exempel, för att mäta universalism används följande fråga: "Han/hon tycker det är viktigt att alla människor behandlas lika, han/hon vill att alla skall ha samma möjligheter i livet". Svarsalternativen sträcker sig över en sexgradig skala där 6=Väldigt lik mig, ned till 1=Inte alls lik mig.²⁰

Data beträffande generositeten i de omfördelande institutionerna har hämtats från *Comparative Welfare Entitlements Dataset*.²¹ Måttet baseras på en rad

20 För att minimera mätfel samt att säkerställa jämförbarheten mellan länder i mätinstrumentet för värderingar samt de effekter detta mått baseras på har gruppvisa strukturella ekvationsmodeller (MGSEM) använts. För ett annat mer ingående tillämpningsexempel, se till exempel Davidov et al. 2008.

21 Scruggs 2004

kriterier såsom ersättningsnivåer, täckning (andel av befolkningen som har tillgång till ersättningar) och varaktighet (hur länge man har rätt till ersättning), inom centrala omfördelningspolitiska program såsom pensioner, sjukförsäkringar och arbetslöshetsersättning. Högre värden i detta mått är associerade med högre grad av generositet, och de länder som har en förhållandevis låg grad av generositet hamnar någonstans runt 20 och de med relativt hög grad runt 40. Måttet som används här utgör ett genomsnitt baserat på hur nivåerna legat under åren 1971-2002. För att studera relationen mellan generositeten och värderingarnas effekter i olika länder på ett relativt lättillgängligt sätt används punktdiagram.

Värderingar i olika länder

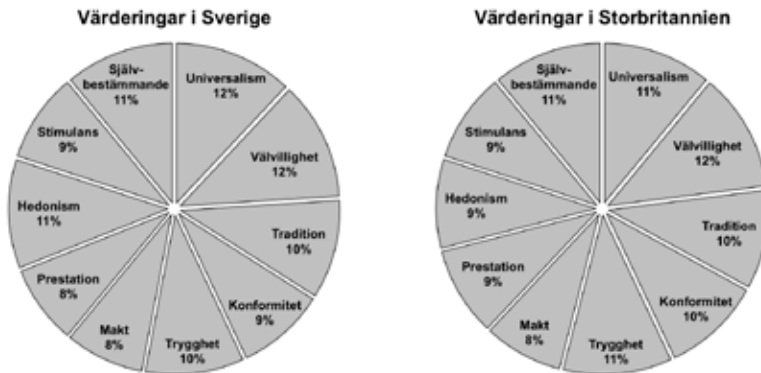
Med utgångspunkt i tidigare forskning om människors åsikter till välfärdsstat och omfördelning drar man lätt slutsatsen – vilket många också har gjort – att jämlikhetsorienterade och solidariska (självöverskridande) värderingar är mer utbredda i samhällen där stödet för omfördelning är högt. Utifrån detta perspektiv återstår dock hur man förklarar skillnader i värderingar; varför skulle medborgarna i vissa länder vara mer jämlika eller solidariska i sina grundläggande värderingar än i andra länder? Då värderingsforskningen har visat att den prioritet människor ger olika värderingar snarare uppvisar slående likheter mellan länder, så är det heller inte ett rimligt antagande att länderskillnader i omfördelningsattityder har sin grund i övergripande nationella värderingskillnader. Vi skall dock börja analyserna i detta kapitel genom att studera just grundläggande värderingar i olika länder.

I analysen av relationen mellan värderingar och attityder till omfördelning kommer endast de självöverskridande värderingarnas påverkan att studeras, då dessa kan tänkas vara särskilt betydelsefulla för omfördelningsattityder. Däremot kommer vi i detta första steg – där vi undersöker värderingarna i sig och deras relativa betydelse i olika länder – att fokusera på alla tio värderingstyper. Detta dels för att få en övergripande bild av den relativa vikt människor fäster vid olika värderingar, och dels för att kunna fastställa de självöverskridande värderingarnas betydelse i olika länder. Men då ”teorin om grundläggande mänskliga värderingar” har identifierat så många som tio värderingstyper så begränsas detta steg i analysen, för att inte bli oöverskådligt, till två länder: Sverige och Storbritannien. Valet av dessa två länder styrs av det faktum att de utgör två extremer i termer av hur människor röstat i dessa länder, samt hur välfärdsarrangemangen som en konsekvens ser ut. Sverige är traditionellt ett socialdemokratiskt land och ett av de europeiska länder där stödet för

omfattande omfördelningspolitiska arrangemang historiskt varit stort. Storbritannien, å andra sidan, är förmodligen ett av de mest ekonomiskt liberala länderna i Europa, där befolkningen också uppvisat ett relativt lågt stöd för en omfattande omfördelningspolitik. Som en konsekvens skiljer sig dessa länder i ett för denna studie centralt avseende; generositeten i de omfördelande institutionerna är förhållandevis hög i Sverige, medan generositeten i Storbritannien är relativt låg.²² Om det finns länderskillnader i hur medborgarnas värderingar påverkar deras attityder till omfördelning, borde de framförallt finnas mellan dessa två länder.

I de två cirkeldiagrammen nedan (Figur 2) återfinns den relativa vikt i procent som medborgarna i dessa länder fäster vid olika värderingar, och där tårtbitarnas storlek också motsvarar denna procent. De två cirkeldiagrammen visar slående likheter med avseende på de olika värderingarnas relativa betydelse. Med tanke på att storleken på alla tårtbitarna är ungefär densamma så kan man konstatera att alla värderingar spelar ungefär lika stor roll med endast några (0-4) procents skillnad. Särskilt intressant här är den nästintill identiska vikt människor fäster vid de jämlikhetsorienterade och solidariska värderingarna *universalism* och *välvilighet* i Sverige och Storbritannien (*universalism*: 12 respektive 11 procent; samt *välvilighet*: 12 procent i båda länderna). Detta betyder att människor i Storbritannien tycker det är ungefär lika viktigt med jämlikhet och att hjälpa andra människor som i Sverige. I jämförelse med andra värderingar så kan man även konstatera att *universalism* och *välvilighet*, det vill säga självöverskridande värderingar, också är bland de viktigaste i båda länderna.

22 Korpi & Palme 1998; 1999; Scruggs 2006

Figur 2. Värderingarnas relativa betydelse i Sverige och Storbritannien

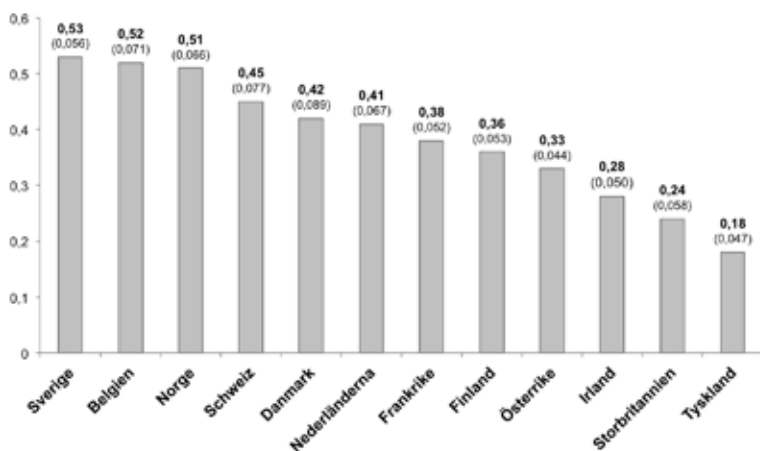
Det är alltså mycket osannolikt, för att inte säga omöjligt, att förklara länderskillnader i människors attityder till omfördelning med underliggande länderskillnader i grundläggande mänskliga värderingar. Men om vi tar hänsyn till de studier som visar att värderingarnas påverkan på attityder i allmänhet är känsliga för andra saker än värderingarna i sig, så kan vi däremot inte utesluta att värderingarnas påverkan på omfördelningsattityderna skiljer sig i dessa två länder. Vi kan bara säga att de skillnader som eventuellt finns mellan länderna i hur värderingar påverkar attityder till omfördelning med största sannolikhet inte beror på generella skillnader mellan dessa länder i grundläggande mänskliga värderingar. Vi måste därför söka andra förklaringar till dessa länderskillnader, om de finns.

Relationen mellan värderingar och attityder till omfördelning i olika länder

Den betydelse människor fäster vid olika värderingar är alltså väldigt lik, för att inte säga nästintill identisk, även när vi jämför två så olika länder som Sverige och Storbritannien. Vi ska nu undersöka relationen mellan självöverskridande värderingar och attityder till omfördelning i en rad europeiska länder, med fokus på att identifiera potentiella länderskillnader i detta avseende. Om värderingarna har stor betydelse i vissa länder och mindre i andra, behöver vi förklara detta med någonting annat än värderingsskillnader mellan länder.

I stapeldiagrammet nedan (Figur 3) finns skattningar av värderingarnas effekt på omfördelningsattityder i tolv europeiska länder, där högre effekt betyder starkare påverkan. Det kan inledningsvis vara värdefullt att påminna

om att variablerna för värderingarna har sex skalsteg (1-6), och variabeln för omfördelningsattityder fem skalsteg (1-5), där högre variabelvärden är förknippade med värderingarnas större vikt samt starkare stöd för omfördelning. Länderna är ordnade efter styrkan i effekterna i fallande ordning, d.v.s. med de länder där värderingarnas påverkan på attityder är starkast till vänster och svagast till höger. Effekterna är statistiskt signifikanta ($p < 0,01$) i samtliga länder (standardfel inom parentes).

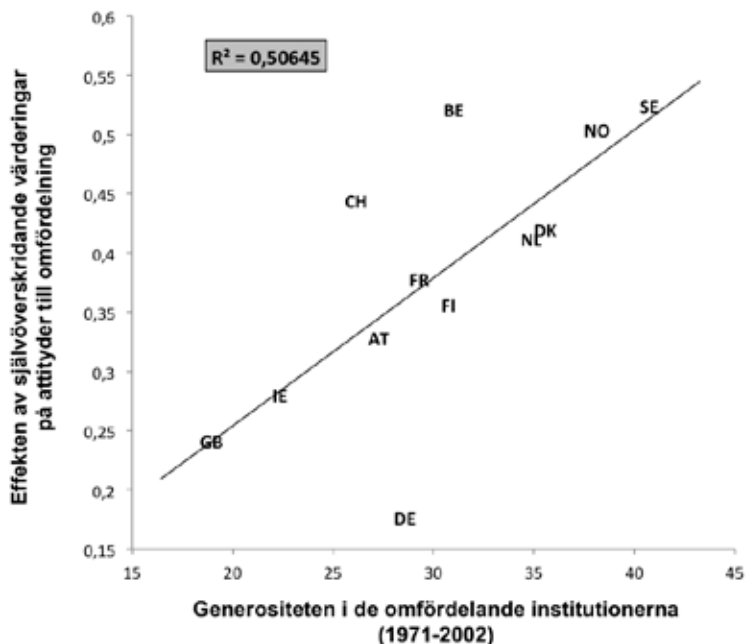
Figur 3. Stapeldiagram med värderingarnas effekt (B-värden) på attityder till omfördelning (standardfel inom parentes) i tolv europeiska länder

Resultaten visar (i) att värderingarna har betydelse för attityder till omfördelning i alla länder, samtidigt som (ii) det finns avsevärda skillnader mellan länder. I länder som Sverige, Belgien och Norge är värderingarnas påverkan särskilt stor. När värderingarna ökar med ett skalsteg (på en skala från 1-6), så ökar stödet för omfördelning med över 0,5 skalsteg (på en skala från 1-5) i dessa länder. I Tyskland och Storbritannien där effekten är svagast (inte ens hälften så stark), ökar stödet för omfördelning endast med 0,18 respektive 0,24 skalsteg när värderingarna ökar med 1. Övriga länder hamnar mittemellan. Detta betyder alltså att de självöverskridande värderingarnas påverkan på attityder till omfördelning är mer än dubbelt så stor i Sverige jämfört Storbritannien, och tre gånger så stor jämfört med Tyskland. Det finns alltså betydande skillnader mellan länder med avseende på relationen mellan självöverskridande värderingar och attityder till omfördelning. Vi skall nu gå vidare och undersöka om storlekarna

i effekterna av självöverskridande värderingar på omfördelningsattityder kan kopplas till graden av generositet i de omfördelande institutionerna.

De omfördelande institutionernas betydelse

I Figur 4 har de tolv europeiska länderna plottats i ett punktdiagram där den lodräta axeln anger effekten av självöverskridande värderingar på attityder till omfördelning i varje land, och där den vågräta axeln anger graden av generositet i de omfördelande institutionerna. Punktdiagrammet (Figur 4) visar på en tydlig koppling mellan effekterna av självöverskridande värderingar på attityder till omfördelning och graden av generositet i de omfördelande institutionerna. I länder där generositeten är förhållandevis hög är också värderingarnas effekt överlag starkare. Den förklarade variationen (R^2) är över 50 procentenheter, vilket betyder att över hälften av skillnaden mellan länder, med avseende på de självöverskridande värderingarnas påverkan på attityder till omfördelning, kan förklaras med graden av generositet i de omfördelande institutionerna. Det är minst sagt slående hur många länder som ligger på eller väldigt nära den räta linje som sammanfattar sambandet; nio av de tolv länderna bildar ett mer eller mindre perfekt samband. I Sverige (SE), som återfinns i det övre högra hörnet i diagrammet, är både graden av generositet och effekterna av värderingar på omfördelningsattityder starkare än i alla andra länder. I Storbritannien (UK), som återfinns längst ner på linjen i det nedre vänstra hörnet, är graden av generositet lägst av alla länder, medan effekterna av värderingar också är bland de svagaste. Det enda land som uppvisar en svagare effekt i detta avseende är Tyskland (DE), och detta trots en mer genomsnittlig grad av generositet i de omfördelande institutionerna. Förutom Tyskland kan ytterligare två avvikande fall som inte faller in i mönstret (s.k. outliers) identifieras. Både Schweiz (CH) och Belgien (BE) har jämförelsevis starka effekter av självöverskridande värderingar på attityder till omfördelning, trots lägre (genomsnittliga) nivåer av generositet. Belgien uppvisar en särskilt stark effekt, inte märkbart svagare än den i Sverige.

Figur 4. Punktdiagram med effekterna av självöverskridande värderingar på attityder till omfördelning (y-axeln) och graden av generositet i de omfördelande institutionerna (x-axeln) i tolv europeiska länder

Då $\frac{3}{4}$ av länderna hamnar mer eller mindre på en rät linje i diagrammet, och över 50 % av variationen i effekterna mellan länder kan förklaras med graden av generositet trots tre avvikande fall, så blir den övergripande tolkningen av diagrammet att de stora länderskillnaderna i de självöverskridande värderingarnas påverkan på attityder till omfördelning i stor utsträckning kan härledas till graden av generositet i de omfördelande institutionerna. *Ju mer generösa de omfördelande institutionerna är, desto starkare är kopplingen mellan självöverskridande värderingar och attityder till omfördelning.* Detta ger stöd för antagandet att människor upplever mer generösa omfördelande institutioner som effektivare i att realisera självöverskridande värderingar, vilket resulterar i att de som tycker att jämlikhet och solidaritet (eller universalism och välvilighet) är viktigt också är mer positiva till omfördelning. Det vill säga, i de länder där de omfördelande institutionerna är mer generösa finner vi också en starkare förankring av omfördelningsattityder i mer grundläggande värderingar.

I länder där generositeten är låg däremot spelar värderingarna mindre roll för hur man ställer sig till omfördelning.

Diskussion

I det här kapitlet har relationen mellan grundläggande mänskliga värderingar och attityder till omfördelning studerats. Syftet med kapitlet var att studera om och hur denna relation varierar mellan länder, men också att utmana existerande förklaringar till varför denna relation skulle vara starkare i vissa länder än i andra. Argumentet att stödet för omfördelning är högre i vissa länder på grund av grundläggande värderingsskillnader ifrågasattes, baserat på resultaten från psykologiska och socialpsykologiska studier som visat att värderingarna inte skiljer sig nämnvärt mellan olika länder. Istället testades en alternativ förklaring som betonar attitydobjektets egenskaper snarare än värderingarnas relativa betydelse. Resultaten visar att även om värderingarna kan vara mer eller mindre identiska i olika länder, så kan effekten av värderingarna skilja sig kraftigt. Här visade det sig att graden av generositet i de omfördelande institutionerna är tydligt kopplade till värderingar-attityd-relationen. I länder med högre grad av generositet i systemen är attityderna till omfördelning mer tydligt drivna av självöverskridande värderingar. Detta betyder att personer som tycker det är viktigt att behandla alla människor lika och att hjälpa andra människor inte nödvändigtvis stödjer omfördelning. För att detta skall vara fallet så behöver de omfördelande institutionerna vara effektiva i att göra det de är avsedda att göra; att minska ojämlikhet och fattigdom.

Dessa resultat visar inte bara att värderingarnas betydelse för omfördelningsattityder skiljer sig åt mellan olika europeiska länder och att generositeten i de omfördelande institutionerna är avgörande för denna relation. I ett större perspektiv pekar resultaten också på att de grundläggande institutionerna i samhället är avgörande för i vilken utsträckning människors värderingar realiseras. Om vi tar i beaktande att värderingar är universella mål djupt rotade i individers personlighet, skulle vi också kunna säga att institutionerna i olika länder skiljer sig åt med avseende på hur framgångsrika de är i att realisera dessa mål. Resultaten pekar därmed på att de grundläggande institutionerna i samhället inte bara är avgörande för människors livssituation i objektiva termer genom att utjämna inkomstskillnader och att minska fattigdom, utan även i mer subjektiva dito genom att förverkliga de mer abstrakta mål om jämlikhet och solidaritet som de flesta bär på oavsett i vilket land de bor.

Referenser

- Andreß, H. J. & Heien, T. (2001) Four worlds of welfare state attitudes? A Comparison of Germany, Norway, and the United States. *European Sociological Review*, 17(4): 337-356.
- Arts, W. & Gelissen, J. (2001) Welfare States, Solidarity and Justice Principles: Does the Type Really Matter? *Acta Sociologica*, 44: 283-299.
- Bean, C. & Papadakis, E. (1998) A comparison of mass attitudes towards the welfare state in different institutional regimes, 1985-1990. *International Journal of Public Opinion Research*, 10: 211-36.
- Blekesaune, M. and Quadagno, J. (2003). Public Attitudes toward Welfare State Policies: A Comparative Analysis of 24 Nations. *European Sociological Review*, 19(5): 415-427.
- Cusack, T., Iversen, T. & Rehm, P. (2006) Risks at work: The demand and supply sides of government redistribution. *Oxford Review of Economic Policy*, 22: 365-389.
- Davidov, E., Meuleman, B., Billiet, J. & Schmidt, P. (2008b) Values and Support for Immigration: A Cross-Country Comparison. *European Sociological Review*, 24(5): 583-599.
- Feldman, S. (1988) Structure and Consistency in Public Opinion: the Role of Core Beliefs and Values. *American Journal of Political Science*, 32(2): 416-440.
- Feldman, S. (2003) Values, ideology, and the structure of political attitudes. I Sears, D. O., Huddy, L. & Jervis, R. (red.) *The Oxford handbook of political psychology*. New York: Oxford University Press: 477-508.
- Feldman, S. & Steenbergen, M. R. (2001) The humanitarian foundation of public support for social welfare. *American Journal of Political Science*, 45(3): 658-677
- Feldman, S. & Zaller, J. (1992) The Political Culture of Ambivalence: Ideological Responses to the Welfare State. *American Journal of Political Science*, 36: 268-307.
- Fishbein, M. & Ajzen, I. (1975) *Belief, Attitude, Intention and Behavior: An Introduction to Theory and Research*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Graubard, S. R. (red.) (1986) *Norden: The passion for equality*. Oslo, Norway: Norwegian University Press.
- Inglehart, R. (1990) *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton University Press.
- Iversen, T. & Soskice, D. (2001) An asset theory of social policy preferences. *American Political Science Review*, 95: 875-893.

- Korpi, W. & Palme, J. (1998) The Paradox of Redistribution and Strategies of Equality: Welfare State Institutions, Inequality, and Poverty in the Western Countries. *American Sociological Review*, 63(5): 661-687.
- Korpi, W., & Palme, J. (1999) Robin Hood, Matteus eller strikt likhet? En jämförande studie av välfärdsstatens institutioner och strategier för att minska ojämlikhet och fattigdom i västländerna. *Sociologisk forskning*, 53-92.
- Linos, K. & West, M. (2003) Self-interest, Social Beliefs, and Attitudes to Redistribution. Re-addressing the Issue of Cross-national Variation. *European Sociological Review*, 19(4), 393-409.
- Lipset, S. M. (1996) *American exceptionalism*. New York: Norton.
- Mau, S. (2003) *The Moral Economy of Welfare States. Britain and Germany Compared*. London, Routledge.
- Mehrtens, I. I. I., & John, F. (2004) Three Worlds of Public Opinion? Values, Variation, and the Effect on Social Policy. *International Journal of Public Opinion Research*, 16(2): 115-143.
- Rokeach, M. (1973) *The Nature of Human Values*. New York, Free Press.
- Roller, E. (1995) The welfare state: The equality dimension. I Borre, O. & Scarbrough E. (red.) *The Scope of Government*, 3. Oxford: Oxford University Press.
- Rothstein, B. (1998) *Just institutions matter. The moral and political logic of the universal welfare state*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Sagiv, L. & Schwartz, S. H. (1995) Value priorities and readiness for out-group social contact. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69: 437-448.
- Schwartz, S. H. (1992) Universals in the Content and Structure of Values - Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries. *Advances in Experimental Social Psychology*, 25: 1-65.
- Schwartz, S. H. (1994) Are there universal aspects in the structure and contents of human values? *Journal of Social Issues*, 50: 19-45.
- Schwartz, S. H. & Bardi, A. (2001) Value hierarchies across cultures - Taking a similarities perspective. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32(3): 268-290.
- Scruggs, L. (2004) *Comparative Welfare State Entitlements Data Set: A Comparative Institutional Analysis of Eighteen Welfare States*. Version 1.2.
- Scruggs, L. (2006) The Generosity of Social Insurance, 1971-2002. *Oxford Review of Economic Policy*, 22(3): 349-364.
- Svallfors, S. (1996) *Välfärdsstatens moraliska ekonomi*. Umeå, Boréa.

- Svallfors, S. (1997) Worlds of welfare and attitudes to redistribution: A comparison of eight Western nations. *European Sociological Review*, 13(3): 283-304.
- Svallfors, S. (2007) *The Political Sociology of the welfare State: Institutions, Social Cleavages, and Orientations*. Stanford CA, Stanford University Press.
- Svallfors, S. (2011) A Bedrock of Support? Trends in Welfare State Attitudes in Sweden, 1981–2010. *Social Policy & Administration*, 45: 806–825.
- Van Oorschot, W. (2002) Individual motives for contributing to welfare benefits in the Netherlands. *Policy & Politics*, 30(1), 31-46.
- Van Oorschot, W. (2007) Culture and social policy: a developing field of study. *International Journal of Social Welfare*, 16(2): 129-139.
- Van Oorschot, W. & Komter, A. (1998) What is it that ties...? Theoretical perspectives on social bond. *Sociale Wetenschappen*, (3), 5-24.

Författarna

Andrea Bohman, fil dr, är verksam som forskare vid Sociologiska institutionen, Umeå universitet. Hennes forskning fokuserar på attityder till immigration och immigranter i ett jämförande perspektiv.

E-postadress: andrea.bohman@umu.se

Filip Fors, fil dr, är verksam som forskningsordnare vid Sociologiska institutionen, Umeå universitet. Han forskar om livstillfredsställelse och emotionellt välbefinnande.

E-postadress: filip.fors@umu.se

Gunnar Malmberg är professor i kulturgeografi och forskningsledare vid Centre for Demographic and Ageing Research, Umeå universitet. Hans forskning handlar om befolkningsförändringar, särskilt migration, åldrande befolkning och familjenätverk. Gunnar är även delansvarig för svenska SHARE (Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe).

E-postadress: gunnar.malmberg@umu.se

Ida Öun, fil dr, är forskare vid Sociologiska institutionen, Umeå universitet. Idas forskning kretsar kring konflikten mellan arbete och familj samt genusrelationer i ett jämförande perspektiv.

E-postadress: ida.oun@umu.se

Jenny Olofsson, fil dr, är verksam som forskare vid Centre for Demographic and Ageing Research, Umeå universitet. Hennes forskning handlar om åldrande befolkning, sociala nätverk och migration.

E-postadress: jenny.olofsson@umu.se

Joakim Kulin, fil dr, är forskare vid Sociologiska institutionen, Stockholms universitet. Hans forskning är inriktad på kopplingen mellan värderingar, politiska attityder och institutioner i ett jämförande perspektiv.

E-postadress: joakim.kulin@sociology.su.se

Jonas Edlund är Professor i Sociologi vid Umeå universitet. Hans huvudsakliga forskningsområde är komparativ politisk sociologi. Jonas är ansvarig för Sveriges representation i International Social Survey Program (ISSP).

E-postadress: jonas.edlund@umu.se

Lena Karlsson, fil dr, är biträdande Universitetslektor vid Centre for Demographic and Ageing Research. Lena forskar om levnadsvillkor, social stratifiering och åldrande. E-postadress: lena.karlsson@umu.se

Mikael Hjerm är Professor i Sociologi vid Umeå universitet. Hans forskning handlar om nationalism och främlingsfientlighet i ett jämförande perspektiv. Mikael är ansvarig för Sveriges representation i European Social Survey (ESS).

E-postadress: mikael.hjerm@umu.se

Mikael Stattin är docent i Sociologi vid Umeå Universitet. Hans forskning berör frågor om äldres situation på arbetsmarknaden, attityder till pensionsålder och pensionering. Mikael är även delansvarig för svenska SHARE (Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe).

E-postadress: mikael.stattin@umu.se

I dagens globaliserade värld spelar jämförelser mellan länder en allt mer framträdande roll. Inom den komparativa samhällsforskningen försöker forskare förklara och förstå likheter och skillnader mellan olika länder utifrån en mängd skilda teman och områden och den här boken ger ett smakprov på hur sådana skillnader och likheter kan beskrivas och förstås. Hur kommer det sig till exempel att människor är mer främlingsfientliga i vissa länder än i andra? Varför skiljer sig åsikter om jämställdhet inom familjen så mycket mellan länder? Stämmer det att människor blir allt mindre religiösa i takt med att länder moderniseras? Ökar eller minskar välbefinnandet över tid i Europas länder? Hur utvecklas livsvillkor och hälsa för den äldre befolkningen i Europa? Med hjälp av tre av världens främsta komparativa surveyundersökningar – European Social Survey (ESS), International Social Survey Programme (ISSP), samt The Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe (SHARE) – försöker författarna till boken besvara dessa frågor.

Redaktörer:

Filip Fors och Jenny Olofsson

ISBN: 978-91-7601-429-5

Sociologiska institutionen
Umeå universitet
SE-901 87 Umeå, Sverige

